

Bir Büyük Selçuklu Dönemi Şaheseri Ardistân Cuma Camii Alçı Süsleme ve Kitabeleri ^{1 2}

Kamran Sokhanpardaz*

Öz

İslam mimarisinde en önemli dini yapı türü sayılan camiler, Büyük Selçuklu döneminde zengin alçı süslemeler barındırmıştır. Böylece İran İslam sanatının altın çağı olarak bilinen Büyük Selçuklu dönemi, her sanattan daha çok, alçı süsleme sanatında geriye şaheserler bırakmıştır. Bundan hareketle bu makalede, Büyük Selçuklu dönemi şaheserlerinden sayılan Ardistân Cuma Camii Mimarisi ve onun alçı süsleme ve kitabeleri ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlardan, yapıda Büyük Selçuklu dönemine ait alçı süslemeler, yapının farklı bölümlerinde bulunup, süsleme kompozisyonunun, yazı, bitkisel ve henesi bezemeleri içerdiği ve kazıma, kabartma ve kalıplama tekniğinde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Bu yapıda işlenmiş alçı süslemeler Büyük Selçuklu döneminden önce ve sonraki dönemlere ait süsleme örnekleri ile yakın benzerlik arz etmektedir. Daha önce yapılan birçok araştırmada, yapının Büyük Selçuklu döneminde tek eyvanlı olup, sonraki dönemlerde dört eyvanlı hale getirildiği iddia edilmesine rağmen, caminin iç mekânındaki kitabeden elde edilen bilgiler dikkate alındığında, yapının Büyük Selçuklu döneminde dört eyvanlı olarak inşa edildiği bu çalışma kapsamında tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu, cami, mimari, Ardistân Cuma Camii, alçı süsleme.

1 Bu makale doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

2 Bu çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi BAP tarafından desteklenmiştir (Proje No: PYO.ILH.1904.18.001).

* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye, artresercher@gmail.com, orcid.org/0000-0002-5247-1731

Stucco Ornaments and Inscriptions of the Great Mosque of Ardestan as One of the Masterpieces of the Great Seljuk Period

Abstract

the mosques are considered to be the most important religious building type in Islamic architecture. The mosques had rich stucco ornaments during the Great Seljuk period. From the Great Seljuk period, known as the golden age of Iranian Islamic art, remains masterpieces in the art of stucco decoration more than any other art kind. In this article, the architecture of the great mosque of Ardestan, which is considered as one of the masterpieces of the Great Seljuk Period, and also its stucco ornaments and inscriptions are discussed. According to the results, the stucco decorations in these mosques include inscriptions, vegetal and geometric decorations made using embossing, engraving, and stamping techniques. The stucco ornaments of this mosque are similar to the ornaments of periods before and after the Great Seljuk era. Although it was claimed in many previous studies that the building had a single porch during the Great Seljuk period and was transformed into four porches in the following periods, considering the information obtained from the inscription in the interior of the mosque, was determined that this mosque was built in the form of four porches during the Great Seljuk period.

Keywords: Great Seljuk, mosque, architecture, Great Mosque of Ardestan, stucco ornament.

Giriş³

İran mimarisinde, Râzî (رازى)⁴ üslubu diye adlandırılan üslup, ilk olarak Curcan'da başlamış ve Büyük Selçukluların ilk başkenti olan Rey şehrinde geliştirilerek son halini bulmuştur. Selçuklu yönetimi İran, Anadolu ve Irak bölgelerinde bulunan sanatı himaye altına alarak, sanatın ve mimarının gelişimine imkan sağlamış ve kendilerine özel bir sanat ve mimarlık üslûbu oluşturmuşlardır. Bu coğrafyada tarih boyunca, tuğla ve alçı, yapı ve süsleme⁵ malzemesi olarak kullanılmıştır. İslam'dan önceki dönemlerde, eski Mısır ve Mezopotamya'da da mimaride tuğla ve alçı en önemli yapı ve süsleme malzemesi olarak ele alınmıştır.

Büyük Selçuklu öncesi İslam dönemi (Gazneliler dönemine kadar) İran mimarisinde, yapıların iç ve dış yüzeylerinde alçı yoğun olarak kullanılırken,⁶ X. yüzyıldan sonra daha çok iç dekorasyon malzemesi olmuştur. Bu döneme ait alçı süslemelerin daha çok İslîmî⁷ şeklinde tasarlandığı görülmektedir. İlhanlı dönemine gelindiğinde alçı süslemelerin, Büyük Selçuklu geleneğini devam ettirdiği görülmektedir. Başka bir deyişle Büyük Selçuklu alçı işçiliğinin, İlhanlı alçı bezemesinin temelini oluşturduğu ileri sürülür.⁸ Örneğin Hemedan'da XII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Kûmbed-i Aleviyan'ın süslemeleri, Ardistan

3 Kısaltmalar: Bkz.: Bakınız / H.Ş.: Hicri Şemsi.

4 Farsçada Râzî / رازى kelimesi, Rey şehrine mensub demektir (Bkz.: Ali Ekber Deh-hudâ, *Lugatnâme*, cilt VIII, Tahran, Müessesesi-i İntişarat ve Çap-i Danişgâh-i Tahran, 1377 H.Ş., s. 11704).

5 Süsleme kelimesinin Arapça karşılığı olan tezyinat'ın kökü olan ziynet'in "zenginliğin göstergesi olan eşya" anlamına gelmektedir. (Bkz.: Selçuk Mülâyim, *Değişimin Tanıkları: Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999, s. 17.)

6 Bkz.: Celal Esad Arseven, "Alçı", *Sanat Ansiklopedisi*, cilt I, İstanbul, 1983, s. 38.

7 "İslâmî" kelimesi "İmâle" veya "mümal" (Kısma) denilen aruz kuralı uygulanması sonucunda "İslîmî" şeklini almıştır. ("İmâle" veya "mümal", uzun bir heceyi, kısa yapmaya denir. (Bkz.: Ahmad Sadr Hâc Seyid Cavâdi, *Dâyirat al-meârif-i Tashayyu*, cilt II, Tahran, Bunyâd-i İslâmî-i Tâhir, 1365 H.Ş., s. 162.; Muhemmed Muin, *Ferheng-i Farsi Mutavassit*, Silsila-i Farhangha-yi Muin, cilt I, Tahran, Emir Kebir, 1386 H.Ş., s. 273.; Muhammed Nahvi, *Ferheng-i Rişei-i Vam-vajehay-i Arabi*, Tahran, İntishârât-i İslâmî, 1386 H.Ş., s. 196.; Necmeddin Dâye Râzî, *Mirsâdü'l-ibâd*, Tahran, Bungâh-i Tercume ve Neşr-i Kitâb, 1351 H.Ş., s. 107.) İslimi kelimesinin en erken örneği, 15. yüzyıla ait, Cafer Baysunguri tarafından hazırlanmış Cöng-i Yakûbî nüshasının "Arza-dâşt" bölümünde bulunmaktadır. (Bkz.: Şihâbüddin Abdullah b. Lutfillâh b. Abdîrreşid-i Bihdâdîni-yi Hâfî Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü'l Tevârih*, Tahran, Vezaret-i İrşâd-i İslâmî, 1380 H.Ş., s. 969.; M. Kemal Özergin, "Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Cafer'in Bir Arzı", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.6, İstanbul, 1976, s.491, 494.)

8 Arthur Upham Pope, *Mimari-yi İran*, çev. Golamhüseyn Sadri, Neşr-i Enzeli, Urümüye, 1363 H.Ş., s. 156.

ve Zevvare Ulu camilerindeki⁹ örnekleri takip etmektedir.¹⁰ Dolayısıyla Safeviler de İlhanlılar başta olmak üzere Timurlu mimari eserlerinde kullanılan alçı süslemeleri örnek almak suretiyle dolaylı olarak Büyük Selçukluları izleyerek kendi üsluplarını oluşturmuşlardır. Büyük Selçuklu döneminde alçı işçiliği de diğer sanatlar gibi gelişme göstermiştir. Bundan hareketle bu makalede, Büyük Selçuklu dönemi şaheserlerinden sayılan Ardîstân Cuma Camii'nin mimarisi ve onun alçı süslemeleri ile kitabeleri ele alınmıştır.

Genel Tanım

Ardîstân şehri, İran'ın İsfahan Eyaleti'nin kuzeyinde yer almaktadır. Ardîstân'da Selçuklular devrinden kalan en önemli eser Ardîstân Cuma Camiidir (Resim 57). Yapının diğer adları, Ardîstân Ulu Camii ve Mescid-i Cami-i Ardîstân'dır. Yapı, Ardîstân'ın şehir merkezinde Mehâl mahallesinde (Gps Koordinatı : 33.374501, 52.365658) bulunup, İran Milli Eserler Listesinde 180 numarada kayıtlıdır. 1974-1978 yılların arasında Dr. Baker Âyetullâh Zadeh Şirazi'nin yaptığı arkeolojik kazı ve araştırmalarının sonucunda inşası Büyük Selçuklu döneminde tamamlanan eserin temelini¹¹ I-IV asırlara dayandığı ileri sürülmüştür. Dr. Şirazi yapının Büyük Selçuklu döneminden önce, kare planlı, kubbesiz ve çok sütunlu olduğunu kaydetmektedir.¹² Yapılan birçok araştırmada güney eyvanın dışındaki diğer üç eyvanın süslemelerine bakılarak, yapının Selçuklu döneminde tek eyvanlı olup, sonraki dönemlerde dört eyvanlı hale getirildiği iddia edilmektedir. Fakat caminin iç mekânındaki kitabeden elde edilen bilgiler dikkate alındığında bu iddianın tutarsız olduğu düşünülmektedir. Zira söz konusu kitabede ana eyvanın üzerindeki kubbe ile, ona bitişik olan dört kubbenin ve önündeki eyvanların inşasının 555/1160 yılında gerçekleştiği ifade edilmektedir.¹³ Mevcut kitabelere

9 Shani Raya, "Stucco Decoration in the Gunbad-i Alewiyyan at Hamadan", *The Art of Seljuqs in Iran and Anatolia*, ed. R. Hillenbrand, Costa Mesa, 1994, s. 72.

10 Maurice Sven Dimand, *A Handbook of Mohammedan Decorative Arts*, New York, Metropolitan Museum of Art, 1930, s. 98.

11 Muhammed Yusuf Keyani, *Tarihi Hunar-i Mimari-i İran der Devre-i İslami*, Tahran, Semt, 1379 H.Ş, s. 44.

12 Baker Âyetullâh Zadeh Şirazi, "Mescid-i Cami-i Ardîstân", *Eser*, cilt I, S. I, Tahran, Sazman-i Miras-i Ferhengi Senayi-i Desti ve Gerdişgeri, 1359 H.Ş, s. 6-51.

13 Konuyla ilgili şunu belirtmek gerekir ki Arapça'da "ات" çoğul eki olarak, eklendikleri kelimelerin sayı bakımından üç veya daha fazla olduğunu belirtir. Bu yüzden kitabede eyvanlar anlamına gelen الصُّفَات (Suffât) kelimesinin sonundaki ekten hareketle, caminin en az üç eyvanlı formunu Büyük Selçuklular döneminde aldığını söylemek mümkündür. Ayrıca güney eyvanın dışındaki diğer üç eyvanın süslemelerine bakılarak, yapının daha sonradan dört eyvanlı hale getirildiği şeklindeki açıklamalar da makul görünmemektedir. Nitekim 1984 yılında Sheila

göre caminin banisi Ebû Tâhir el-Hüseyn b. Gâli b. Ahmed (ابوطاهر الحسين ابن غالى), mimarı ise Mahmûd b. Muhammed el-Benna (محمود بن محمد البنا) olduğu bilinmektedir.¹⁴ Ardıştan Cuma Camii 69.00×52.00 m boyutlarında bir alana oturmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan cami, dıştan düzgün olmayan dikdörtgen planlı, avlulu, dört eyvanlı ve mihrap önü kubbeli bir yapıdır (Plan 1). Caminin sekizgen kasnak üzerine oturan ana kubbesi çift cidarlıdır. Kubbe eteğinde ve kubbe kasnağında aydınlatma amaçlı dörder dikdörtgen açıklık yer almaktadır. Caminin farklı yerlerinde Büyük Selçuklu döneminden önceki ve sonraki dönemlere ait süslemeler bulunmaktadır.

Caminin avlusu dikdörtgen planlıdır. Güney-doğu, güney-batı, kuzey-doğu, kuzey-batı köşeleriyle doğu ve kuzey yönlerinde olmak üzere camiye giriş çıkış için toplam altı kapı bulunmaktadır. Bunlardan üçü kapatılmıştır. Günümüzde asıl giriş, doğu cephedeki kapıdan sağlanmaktadır. Yapıda bulunan revaklar çift katlı olarak tasarlanmıştır. Caminin avlusunda zemin katta daha önce araştırmacılar tarafından bahsedilmemiş, fakat yeni çıkan haritalarda görülebilen gizli bir bölüm yer almaktadır. Söz konusu bölüm, iki mihrabı bulunan dikdörtgen bir alandan oluşmaktadır. Bu alana giriş-çıkışın yasak olması nedeniyle fazla bilgi elde etmek mümkün olamamıştır.

Camiinin tuğla malzemedен yapılan silindirik minaresi kuzey-batı köşesinde yer almaktadır. Kubbeli mekân ile onun doğusunda toplam üç alçı mihrap bulunmaktadır. Asıl mihrap, kible duvarının ortasında yer alır. Caminin kuzey eyvanında bulunan Nasta'lik karakterli 946/1540 tarihli kitabeğe göre, yapı I. Şah Tahmasb¹⁵ zamanında onarım görmüştür. Güney eyvanında kubbeli mekâna giriş sağlayan kemer açıklığının sağ tarafındaki Nasta'lik hatla yazılmış 1024/1615

Blair ve Jonathan Bloom'un çektikleri fotoğraflardan Kirman Melik Camii eyvan süslemelerinin Safevi dönemine ait olduğunu söyleyebilmekteyiz. Ayrıca 1989 yılında yaşanan depremden dolayı, camiiin ana eyvanının üzerindeki süslemeler dökülmüş, altından Büyük Selçuklu dönemine ait süslemeler ve kitabeler ortaya çıkmıştır. Bu bilgiler ışığında, yapının Büyük Selçuklular döneminde iki aşamada dört eyvanlı hale getirildiğini düşünmekteyiz. Nitekim mihrap önünde beden duvarları üzerinde ve güney eyvandaki tonoz örtünün eteğinde bulunan kitabelerden aynı kanaate ulaşmak mümkündür. Buna göre birinci aşamada (553/1158 tarihte) kubbelerle önündeki sofaların (eyvanların) yapıldığı; ikinci aşamada (555/1160 tarihte) ise güney eyvanı ile sağdan ve soldan bitişen revakların ilave edildiği sonraki dönemlerde ise yapıya sadece kitabe ve süslemelerin eklendiği söylenebilir.

14 Gâzi diye ün yapmış üstad Mahmud İsfahânî (استاد محمود اصفهانی الغازى)

15 I. Şah Tahmasb, I. Şah İsmail'in oğludur. Safevî Devleti'nin ikinci ve en uzun süre yönetimde kalan hükümdarıdır.

tarihli kitabe ise I. Şah Abbas'ın¹⁶ fermanını¹⁷ içermektedir. Ardîstân Cuma Camii'nin yanında, Hüseyiniye, Medrese-i İlmiye¹⁸, kervansaray, çarşı, ve su deposu gibi çeşitli tarihi binalar bulunmaktadır.¹⁹ Cami günümüzde ibadete açıktır.

Alçı Süslemelerin Bulunduğu Yerler

Yapıda büyük Selçuklu dönemine ait alçı süslemelerin bulunduğu yerler: I- Mihraplar, II- Kubbeli mekânda beden duvarlarının üzerini dolanan yazı kuşağı, III- Kubbeli mekânda kemer karınları, IV- Tromplar ile ara yüzeylerdeki nişler, V- Kubbeli mekânda beden duvarları üzerinde bulunan nişler, VI- Kubbeli mekâna girişi sağlayan kemerin karnı, VII- Güney eyvan doğu, batı ve güney duvarların üst kısımları ve sivri tonoz örtünün eteği, VIII- Güney eyvana girişi sağlayan kemerin karnı ve IX- Kubbeli mekân ve güney eyvandaki tuğlaların arasındaki derzler.

Alçı Süslemelerin Kompozisyon Özellikleri

Ardîstân Cuma Camii'nin asıl mihrabı, kible duvarının ortasında 7.00×4.40 m. ölçülerinde olup, iki bordür (iki çerçeve), iki sivri kemer, dört sütun ve iç içe iki mihrap kurgusu içermektedir (Resim 1; Çizim 1). Tarih kısmının, mihrabın bozulmuş alt kısmında bulunduğu düşünülmektedir. Mihrabın bordürlerini birbirlerinden ayıran kademeli tuğla silmeler, ışık-gölge etkisiyle dikkat çeker. Mihrapta dıştan içe doğru düz yüzeyli birinci bordürde, kabartma tekniğinde ve bitkisel²⁰ süslemeli zemin üzerinde işlenmiş tezyinî ve müşeccer kûfî yazı karakterli

16 I. Şah Abbas Safevi Hanedanlığının beşinci ve en güçlü hükümdarıdır.

17 Kitabede I. Şah Abbas'ın Ardîstân Şiilerine vergi indiriminden bahsedilmektedir.

18 Medrese-i İlmiye İran'ın dini okullarına verilen genel adıdır.

19 Muhammed Yusuf Keyani, *İslam Dönemi İran Mimarisi*, çev. Kaan Dilek, Muhammet Atmaca, ed. Afsun Nikrean, I. bs., Ankara, Kültür Bakanlığı, 2018, s. 44-45.

20 Bu çalışmada rumî motifi, bitkisel süsleme gurubuna dahil edilmiştir. Farsça araştırmalarda, İran sanatında sıkça kullanılan rumî motifi bitkisel bir motif olarak kabul edilmiştir. “Tezyin-i giyâhi / تزئین گیاهی”; bitkisel süsleme anlamına gelmekle birlikte, Farsça araştırmalarda islimî, rumî ve hatâyî gibi motifler, bitkisel süsleme olarak adlandırılmıştır (örneğin Bkz.: Ahmad Salehi Kakhki, “Pezhuheşi Ber Tezyinat-i Mimari-i Devre-i Gaznevi”, *Feslnâme-i Pezhhişhây-i Târihi*, cilt IX, s. IV, Tahran, 1396 H.Ş, s. 91-118.; Elâhe Pencebâşi - Fatemeh Dulâb, “Mutalee-i Nakş Bercesti-hay-i Giyâhi Sirâf Der Devrei Sâsâni”, *Cilve-i Hüner*, cilt IX, S. II, Tahran, 1396 H.Ş, s. 21-38.; Vehid Hayder Nattaj - Mitra Maksudi, “Mukayese-i Tetbiki Mezamin-i Müşterek-i Giyâhân-i Mukaddes Der Nakşmâyehây-i Giyâhi-i Mimâri Piş Ez İslâm-i İran ve Ârâye-hây-i Mimari Devran-i İslâmî”, *Bağ-i Nazar*, cilt XVI, S. LXXI, Tahran, 1398 H.Ş, s. 35-50.; Alireza Moshabaki İsfâhâni - Nergis Sefayi, “Berresi-i Tetbiki Giyâhân-i Mukaddes ve Üstürei Der Hüner-i Sadr-i İslâm ve Piş Ez İslâm (Hehamenişi ve Sâsâni) Ba Tekid Ber Nakş Bercesti-ha”, *Mimari-Şinasi*, cilt II, S. XII, Tahran, 1398 H.Ş, s. 54-66).

kitabede, Besmele, İsrâ suresinin 78-82. ayetleri ve "صدق الله العظيم" ibaresi yer almaktadır ²¹ (Resim 2-3; Çizim 2) ²²:

[بسم الله الرحمن الرحيم. اقم الصلاة لدلوك الشمس الى غسق الليل و قرآن الفجر ان قرآن الفجر كان مشهودا و من الليل فتهدد به نافلة لك عسى ان يبعثك ربك مقاما محمودا و قل رب ادخلنى مدخل صدق و اخرجنى مخرج صدق و اجعل لى من] لدنك سلطانا نصيرا و قل جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل كان زهوقا و نزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة للمؤمنين و لا يزيد الظالمين الا خسارا صدق الله العظيم ²³

Kitabede yazılan "ط", "ظ" ve "ك" harflerinin tasarlanış şekli yazıya hareketlilik kazandırmıştır (Çizim 2)

İçbükey yüzeyli ikinci bordürde, bitkisel süslemeli zemin üzerine kabartma tekniğinde yazılan sülüs kitabe, Hac Suresinin 77-78. ayetlerini ihtiva etmektedir (Resim 4; Çizim 3):

يا ايها الذين آمنوا اركعوا واسجدوا واعبدوا ربكم وافعلوا الخير لعلكم تفلحون و جاهدوا فى الله حق جهاده هو اجتباكم و ما جعل عليكم فى الدين من حرج مله ابيكم ابراهيم هو سماكم المسلمين من قبل و فى هذا ليكون الرسول شهيدا عليكم و تكونوا شهداء على الناس فاقيموا الصلاة و آتوا الزكاة و اعتصموا بالله هو مولاكم فنعم المولى و نعم النصير ²⁴.

Sivri kemerli mihrap kavsarasında yazı bordürüyle birlikte iki kademeli alçı silme ile çerçevelenen simetrik girift süsleme bulunmaktadır. Söz konusu süsleme, tepelik, sade ve kanatlı rumiler ve içi oyuk kıvrık dallardan oluşmaktadır. Kavsaranın en üst kısmında bir tepelik rumi bulunmaktadır. Rumilerin yüzeyle-

21 Bu makalede, Kur'an ayetlerini içeren tüm kitabelerin anlamları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Resmi Kur'an-ı Kerim sayfasından alınmıştır. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>, (24.12.2019).

22 Köşeli ayraç içindeki kelimeler kitabeden zamanla dökülmüştür.

23 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Güneşin zevalinden (öğle vaktinde Batı'ya kaymasından) gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde) namazı kıl. Bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir. Gecenin bir kısmında da uyanarak sana mahsus fazla bir ibadet olmak üzere teheccüd namazı kıl ki, Rabbin seni Makam-ı Mahmud'a ulaştırsın. Deki: „Rabbim! (Gireceğim yere) doğruluk ve esenlik içinde girmemi sağla. (Çıkacağı yerden de) beni doğruluk ve esenlik içinde çıkar. Katından bana yardımcı bir kuvvet ver.“ De ki: „Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkumdur.“ Biz Kur'an'dan, mü'minler için şifa ve rahmet olacak şeyler indiriyoruz. Zalimlerin ise Kur'an, ancak zararını artırır. Yüce Allah doğru söyledi.

24 Anlamı: Ey iman edenler, rükû edin, secde edin, Rabbinize kulluk edin ve hayır işleyin ki kurtuluşa eresiniz. Allah uğrunda hakkıyla cihad edin. O sizi seçti ve dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi. Babanız İbrahim'in dinine uyun. Allah sizi hem daha önce hem de bu Kur'an'da müslüman diye isimlendirdi ki, Peygamber size şahit (ve örnek) olsun, siz de insanlara şahit (ve örnek) olasınız. Artık namazı dosdoğru kılın, zekatı verin ve Allah'a sarılın. O sizin sahibinizdir. O ne güzel sahip, ne güzel yardımcıdır.

rine ajde-kâri²⁵ işlenmiştir (Resim 5; Çizim 4). Yazı bordürü, bitkisel süslemeli zemin üzerine kabartma olarak işlenmiş sülüs hatlı kitabe ile doldurulmuştur. Kitabenin içeriği İbrâhîm Suresinin 40-41. ayetleri ve "صدق الله العظيم" ibaresinden müteşekkildir (Resim 5; Çizim 6):

رب اجعلني مقيم الصلاة و من ذريتي ربنا و تقبل دعاء ربنا اغفر لي و لوالدي و للمؤمنين يوم يقوم الحساب. صدق الله العظيم²⁶.

Kavsarayı çevreleyen sivri kemerin yüzeyinde, kabartma tekniğinde düğümlü ve yapraklı kûfi yazı karakterli bir kitabe yer almaktadır. Kitabe; Besmele, Mü'minûn Suresinin 1-5. ayetleri ile 6. ayetin ilk iki kelimesini içermektedir (Resim 5; Çizim 7):

بسم الله الرحمن الرحيم قد أفلح المؤمنون الذين هم في صلاتهم خاشعون والذين هم عن اللغو معرضون والذين هم للزكاه فاعلون والذين هم لفروجهم حافظون الا على...²⁷

Kitabede Mü'minûn Suresinin 6. ayetinin sadece ilk iki kelimesinin yazılması, kitabenin tasarımının tek zayıf noktası olarak değerlendirilebilir. Yazının düğümlü alanlarında yaprak biçimli süslemelere yer verilmiştir. Sivri kemerin dış sınırlarını belirleyen şerit, üslûplaştırılmış lale ve yaprak motiflerinin dizilişinden meydana gelen tezyinatla bezenmiştir (Resim 5; Çizim 8). Köşelikleri sınırlayan şeritlerde aynı süsleme tekrar edilmiştir (Resim 311). Köşeliklerde simetrik girift rumili süslemeler bulunmaktadır (Resim 6-7; Çizim 5). Mihrap nişi iki yandan sütuncelerle sınırlanmıştır. Sütuncelerin başlıklarının üzerine dikdörtgen şeklinde çıkıntılı ince bir tuğla yerleştirilmiştir (Resim 312). Sütuncelerin başlıklarında, bitkisel süslemeli zemin üzerinde kûfi hatlı yazılar bulunmaktadır. Sağ sütunce başlığında "الحكم لله" ibaresi, sol sütunce başlığında ise "القوة لله" ibaresi yazılmıştır (Resim 312):

Sütunce gövdelerinin yüzeyine kazıma tekniğinde kesişen şeritlerin içerisine iki kenarı içbükey uzun altıgen ve içi boş eşkenar dörtgen dizisinden oluşmuş hendesi süsleme işlenmiştir (Resim 9; Çizim 9).

25 Ajde-kâri süzgeç biçimli yüzeylere sahip alçı işçiliğine denilmektedir. ajde-kâri'de genellikle hendesi motifler bulunmaktadır (Bkz.: Ali Ekber Deh-Hudâ, *Lugatnâme*, cilt I, Tahran, Müessese-i İntişarat ve Çap-i Danişgâh-i Tahran, 1377 H.Ş, s. 74).

26 Anlamı: "Rabbim! Beni namaza devam eden bir kimse eyle. Soyumdan da böyle kimseler yarat. Rabbimiz! Duamı kabul eyle." „Rabbimiz! Hesap görülecek günde, beni, ana-babamı ve inananları başışla.“ Yüce Allah doğru söyledi.

27 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Mü'minler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler. Onlar ki, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler. Onlar ki, zekatı öderler. Onlar ki, ırzlarını korurlar. hariç...

Sivri kemerle sınırlanmış içbükey yüzeyli niş kısmında iki yandan hendesi bezemeli yüzeylere sahip iki küçük sütunce görülmektedir (Resim 10, 12). Sütuncelerin başlığı yoktur. Tahribe uğramış sütuncelerin süslemeleri küçük ve büyük üç boyutlu küplerden ibarettir. Küpler arasında kalan boşluklara beş köşeli ters-düz yıldızlar işlenmiştir. Söz konusu süslemeler kazıma tekniğinde yapılmıştır (Resim 11).

Sivri kemerle sınırlanan nişte yazı bordürü ile bir alçı silmenin çevrelediği simetrik girift süsleme kompozisyonu bulunmaktadır. Söz konusu tezyînat, mihrap kavsarasında olduğu gibi, sade, kanatlı ve tepelik rumiler ile içi oyuk kıvrık dalların kaynaşmasından meydana gelir. Rumilerin yüzeylerine ajde-kârî bezeme uygulanmıştır (Resim 10, 12; Çizim 10). Bordürdeki küfi kitabe, rumi süslemeli zemin üzerinde kabartma olarak işlenmiştir. Kitabenin içeriği Besmele ve Hûd Suresinin 114. ayetidir (Resim 10, 12; Çizim 11):

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. وَ اَقَمِ الصَّلٰةَ طَرَفِی النَّهَارِ وَ زَلْفًا مِّنَ اللَّیْلِ اِنَّ الْحَسَنَاتِ یُذْهِبْنَ السَّیِّئَاتِ ذٰلِكَ ذِکْرٌ
لِّلذٰکِرِیْنَ²⁸

sivri kemerin kıvrıklal ve rumi süslemeli yüzeyine kabartma tekniğinde işlenmiş sülüs hatlı kitabe, Besmele, Âl-i İmrân Suresinin 18. ayeti ile 19. ayetinin ilk kelimelerini içermektedir (Resim 10, 12; Çizim 12):

شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ وَالْمَلٰئِكَةُ وَ اُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِیْزُ الْحَكِیْمُ اِنَّ الدِّیْنَ عِنْدَ اللّٰهِ
الْاِسْلَامُ.²⁹

Kitabenin üst kısımlarında, kıvrık dallara tutturulmuş sade ve kanatlı rumilere yer verilmiştir (Çizim 13). Köşelikleri sınırlayan şerit, dizili yaprak biçimli süslemeler içermektedir. Kemerin köşeliklerinde simetrik girift rumi kompozisyon yer almaktadır (Resim 13; Çizim 14). Mihrabın en alt kısmında ters "U" biçimli bordürdeki kıvrıklal ve rumi süslemeli zemin üzerine kabartma olarak işlenmiş küfi kitabe, Besmele ve İsrâ Suresinin 110. ayetini ihtiva etmektedir³⁰ (Resim 14):

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. قُلْ اَدْعُوا اللّٰهَ اَوْ اَدْعُوا الرَّحْمٰنَ اٰیٰ مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰی وَ لَا تَجْهَرُ بِصَلٰتِكَ
وَ لَا تَخٰفَتِ³¹

28 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt alanlar için bir öğüttür.

29 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler. Ondandır başka ilah yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. Şüphesiz Allah katında din İslam'dır.

30 Ayetin son beş kelimesi kitabede yazılmamıştır.

31 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. De ki: „(Rabbini) ister Alladiye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O'nundur.“ Namazında sesini pek yükseltme, çok da kısma.

Ters "U" biçimli bir çerçeveye alınan dikdörtgen panodaki alçı süslemeler tamamen tahrip olmuştur. Bu nedenle içeriği ile ilgili herhangi bir bilgi elde etmek mümkün değildir.

Caminin asıl mihrabının dışında, doğu taraftaki yan mekânda ikinci mihrap yer almaktadır. Sivri kemerli, 3.70×1.60 ölçülerindeki mihrabın içbükey hafif kavisli sivri kemerinin dış sınırlarını belirleyen şeritte, kazıma tekniğinde işlenmiş yaprak dizilerinden müteşekkil süslemeler bulunmaktadır (Resim 15-16). Köşelikleri sınırlayan şeritler de aynı süslemeyi içermektedir. Köşeliklerde kabartma olarak uygulanmış simetrik rumilerden oluşmuş girift kompozisyona yer verilmiştir. Rumilerin yüzeylerinde ajde-kâri görülmektedir (Resim 16). Sivri kemerin kıvrıklal ve rumi süslemeli zemini üzerine kabartma olarak işlenmiş sülüs hatlı kitabe, Besmele ve Mü'minün Suresinin 1-5. ayetlerini içermektedir:

بسم الله الرحمن الرحيم. قد أفلح المؤمنون. الذين هم في صلاتهم خاشعون. والذين هم عن اللغو معرضون. والذين هم للزكاه فاعلون. والذين هم لفروجهم حافظون.³²

Sivri kemerin içerisinde simetrik iri rumilerden oluşmuş girift süsleme bulunmaktadır. Söz konusu süslemeler kabartma tekniğinde işlenmiştir. Rumilerin yüzeylerinde ajde-kâri görülmektedir (Resim 16).

Mihrap nişi iki yandan tuğla sütuncelerle sınırlanmıştır. Başlıksız yarım altıgen prizma şeklinde olan sütuncelerin üst kısımlarında dikdörtgen formunda ince, çıkıntılı birer tuğla yerleştirilmiştir. En altta ters "U" biçimli bordürde kıvrıklal ve rumi süslemeli zemin üzerine kabartma olarak işlenmiş sülüs hatlı kitabenin içeriği Besmele ve İhlas Suresidir (Resim 17):

بسم الله الرحمن الرحيم. قل هو الله احد. الله الصمد. لم يلد ولم يولد. ولم يكن له كفوا احد.³³

Ters "U" biçimli bir bordür ile kuşatılan dikdörtgen alçı pano oldukça harap halde bulunduğundan içeriği hakkında bilgi edinilememiştir.

Caminin üçüncü mihrabı ikinci mihrabın doğusunda yer almakta ve onunla benzer özellikler taşımaktadır. 3.70×1.60 m ölçülerinde olan mihrap sivri kemerlidir (Resim 18). Sivri kemerin dış sınırlarını belirleyen şeritte, kazıma tekniğinde işlenmiş dizili yaprak biçimli süslemelere yer verilmiştir. Köşelikleri

32 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Mü'minler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler. Onlar ki, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler. Onlar ki, zekatı öderler. Onlar ki, ırzlarını korurlar.

33 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. De ki: „O, Allah'tır, bir tektir.“ „Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır, o, hiçbir şeye muhtaç değildir).“ Ondan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). „Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir.“

sınırlayan şeritler de aynı süslemeyi içermektedir. Köşeliklerde kabartma tekniğinde işlenmiş simetrik rumilerden oluşmuş girift bir süsleme bulunmaktadır (Resim 19). Rumilerin yüzeylerine ajde-kâri işlemiştir. Sivri kemerin yüzeyi oldukça tahribe uğramıştır. Burada kıvrıkdal ve rumi süslemeli zemin üzerine kabartma olarak yazılmış sülüs kitabe, Besmele ve Hicr Suresinin 97-99. ayetlerini içermektedir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. وَ لَقَدْ نَعَلِمَ اِنْ يَضِيْقُ صَدْرِكَ بِمَا يَقُوْلُوْنَ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَ كُنْ مِنَ السَّاجِدِيْنَ وَ اَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِيْنُ.³⁴

Mihrabın sivri kemeri, kıvrıkdal ve rumi motifli bir şerit ile çevrelenmiştir. Sivri kemerin içerisinde ise, simetrik iri rumilerden oluşmuş girift süsleme kompozisyonu yer almaktadır. Söz konusu süslemeler kabartma tekniğinde işlenmiştir. Rumilerin yüzeylerinde ajde-kâri görülmektedir (Resim 19). Mihrap nişi iki yandan tuğla sütuncelerle sınırlanmıştır. Başlıksız yarım altıgen prizma şeklinde olan sütuncelerin üst kısımlarına dikdörtgen biçimli ince çıkıntılı birer tuğla yerleştirilmiştir. Mihrabın en alt kısmında ters "U" biçimli bordürde kıvrıkdal ve rumi süslemeli zemin üzerine kabartma tekniğinde işlenmiş sülüs kitabe, Kehf Suresinin 110. ayetini ihtiva etmektedir (Resim 20):

قُلْ اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ اِلَيْ اِنَّمَا اِلَهَكُمْ اِلَهٌ وَّاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوْ لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَ لَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ اَحَدًا.³⁵

Ters "U" biçimli bir bordür ile kuşatılan dikdörtgen panoya kûfi kitabe ve süslemeler işlenmiştir. Tezyinî ve müşeccer kûfi kitabe, tepelik, sade rumi ve içi oyuk kıvrıkdallardan oluşmuş girift bitkisel kompozisyon ile bezeli zemin üzerine yazılmıştır. Kabartma olarak işlenmiş kitabenin içeriği "وكن في صلاتك خاشعاً" ibaresidir (Resim 20).

Kubbeli mekândaki dört sivri kemerin karınlarında işlenmiş kitabe ve süslemeler birbirine benzer özelliklere sahiptir. Kitabelerde dikkate değer husus, "ط", "ظ" ve "ك" harflerinin eğri olarak tasarlanmasıdır. Ayrıca bazı harflerin üstünde tirfil işareti bulunmaktadır. Kitabelerin yazı türü yapraklı kûfidir. Rumi süslemeli zemin üzerinde yazılan kitabenin rengi beyaz, rumilerin rengi ise kahverengidir.

34 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Andolsun, onların söyledikleri şeylerden dolayı göğsünün daraldığını biliyoruz. O halde Rabbini hamd ile tesbih et (yücelt) ve secde edenlerden ol. Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et.

35 Anlamı: De ki: „Ben de ancak sizin gibi bir insanım, (Ne var ki) bana, ‘Sizin ilah’ınız ancak bir tek ilâhtır“ diye vahyolunuyor. Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın.“

Caminin ana mihrabının solunda, kubbeli mekânın doğusundaki yan mekâna girişin sağlandığı kemerin karnında yer alan kitabe, iç içe iki düz dikdörtgen silme arasında kalan alana yazılmıştır. Merkezde ise kahverengi düz dikdörtgen silme ile çevrelenen Yunan anahtar motifi yer almaktadır. Söz konusu süsleme kazıma tekniğinde yapılmıştır. Kitabe, rumi süslemeli zemin üzerine, yapraklı kûfi hatla kabartma olarak işlenmiş Besmele ile Cuma Suresinin 9. ayetini ihtiva etmektedir (Resim 21):

بسم الله الرحمن الرحيم. يا أيها الذين آمنوا إذا نودي للصلاة من يوم الجمعة فاسعوا إلى ذكر الله و نروا
البيع ذلكم خير لكم إن كنتم تعلمون.³⁶

Kubbeli mekânına girişi sağlayan kemerin solunda, doğu taraftaki yan mekâna girişin sağlandığı kemerin karnında bulunan kitabe, iç içe iki düz dikdörtgen silme arasında kalan alana yazılmıştır. Merkezde kahverengi düz dikdörtgen silme ile çevrelenen Yunan anahtar motifi bulunmaktadır. Söz konusu süsleme kazıma tekniğinde yapılmıştır. Rumi süslemeli zemin üzerine, yapraklı kûfi hatla kabartma olarak işlenmiş kitabe Besmele ve Ahzâb Suresinin 41-43. ayetlerini içermektedir (Çizim 15-16):

يا أيها الذين آمنوا اذكروا [و] الله ذكرا كثيرا و سبحوه بكرة و أصيلا. هو الذي يصلي عليكم و ملائكته
ليخرجكم من الظلمات إلى النور وكان بالمؤمنين رحيما.³⁷

Kubbeli mekâna girişi sağlayan kemerin sağında, batı tarafta yan mekâna girişin sağlandığı kemerin karnında bulunan kitabe ise, iç içe iki düz dikdörtgen silme arasında kalan alana yazılmıştır. Merkezde kahverengi düz dikdörtgen silme ile kuşatılan Yunan anahtar motifi görülmektedir. Söz konusu süsleme kazıma tekniğinde yapılmıştır. Kitabe, rumi süslemeli zemin üzerinde, yapraklı kûfi hatla kabartma olarak yazılmış olup Besmele ve Tevbe Suresinin 128-129. ayetlerini ihtiva eder (Resim 22; Çizim 17):

بسم الله الرحمن الرحيم. لقد جاءكم رسول من أنفسكم عزيز عليه ما عنتم حريص عليكم بالمؤمنين رؤوف
رحيم. فإن تولوا فقل حسبي الله لا إله إلا هو عليه توكلت و هو رب العرش العظيم.³⁸

36 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.

37 Anlamı: Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin. Onu sabah akşam tespih edin. O, sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için size merhamet eden; melekleri de sizin için bağışlanma dileyendir. Allah mü'minlere çok merhamet edendir.

38 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir. Eğer yüz çevirirlerse de ki: „Bana Allah yeter. O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. Ben ancak O'na tevekkül ettim. O, yüce Arşın sahibidir.“

Ana mihrabın sağında, batı duvarındaki sonradan tuğla ile örölerek kapatılan kemerin karnında yer alan kitabe, iç içe iki düz dikdörtgen silme arasında kalan alana yazılmıştır. Merkezde kahverengi düz dikdörtgen silme ile çevrelenen Yunan anahtar motifi işlenmiştir. Söz konusu süsleme kazıma tekniğinde yapılmıştır. Kitabe, rumi süslemeli zemin üzerinde, yapraklı kûfi hatla kabartma olarak yazılmış olup Besmele ve Enfâl Suresinin 2-4. ayetlerini içermektedir (Resim 23; Çizim 18):

بسم الله الرحمن الرحيم. إنما المؤمنون الذين إذا ذكر الله و جلت قلوبهم و إذا تليت عليهم آياته زادتهم إيماناً و على ربهم يتوكلون الذين يقيمون الصلاة و مما رزقناهم ينفقون [أولئك هم] المؤمنون حقا لهم درجات عند ربهم و مغفرة و رزق كريم.³⁹

Güney eyvanının doğu, batı ve güney duvarlarının üst kısımlarında ve sivri tonoz örtünün eteğinde alçı süsleme ve kitabe bulunmaktadır (Resim 24-27). Burada sade ve tepelik rumilerle elde edilen süsleme, yapıda kendine özgü bir kompozisyon ortaya çıkarmıştır. Kabartma tekniğinde işlenmiş bu süslemeler çıplak tuğla üzerine tatbik edilmelerinden ötürü büyük ölçüde dökülmüş vaziyettedir (Resim 27). Sarmaşık biçimli bitkileri hatırlatan rumi süslemelerin yüzeylerine sathi kazıma tekniğiyle ince dallı çiçekler işlenmiştir. Kubbeli mekâna girişı sağlayan sivri kemerin köşeliklerinde ve iki yanında yer alan dikey dikdörtgen panolardaki süslemeler benzer özellikler göstermektedir (Resim 24). Kabartma tekniğinde yapılan bu süslemeler, simetrik rumilerden oluşmuş kompozisyona sahiptir.

Güney eyvanının duvarlarının üst kısmını kaplayan bu süslemelerin dışında, tonoz başlangıç seviyesinden itibaren başlayan kitabe, dikkati çekmektedir. Söz konusu kitabe, tepelik, sade rumi ve içi oyuk kıvrık dallardan oluşmuş girift bitkisel süslemelerle bezeli zemin üzerine yazılmıştır (Resim 24-26; Çizim 19). Kabartma tekniğinde sülüs hatla işlenmiş kitabe, Besmele, Bakara Suresinin 255. ayeti (Ayet-el Kürsi) ile mimarın ismi ve inşa tarihini ihtiva etmektedir:

بسم الله الرحمن الرحيم. الله لا اله الا هو الحي القيوم لا تاخذه سنة ولا نوم له ما فى السماوات وما فى الارض من ذا الذى يشفع عنده الا باذنه يعلم ما بين ايديهم وما خلفهم ولا يحيطون بشىء من علمه الا بما شاء وسع كرسيه السماوات والارض ولا يؤده حفظهما وهو العلى العظيم. [] امر ببناء هذا الصفة ايضا و الرواق التى عن يمينها و الرواق اللتين عن يسارها العبد الضعيف ابوطاهر الحسين بن غالى بن احمد تقبل الله منه و فرغ منه عمل محمود بن محمد البنا فى سنة خمس و خمسين و خمس مائه.⁴⁰

39 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Mü'minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Onun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler. Onlar namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayan kimselerdir.]Şte onlar[gerçekten mü'minlerdir. Onlara, Rableri katında yüksek mertebeler, bağışlanma ve cömertçe verilmiş rızık vardır.

40 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayan-

Eşkenar dörtgen ve daire dizisinden oluşmuş hendesi bezemeli bir bordür ile çerçevelenen kitabe, güney duvarında, kubbeli mekâna girişi sağlayan sivri kemerin üstünde yer almaktadır.

Bezemeli bordürde, eşkenar dörtgen ve daire şekillerinin arasında oluşmuş üçgenlerin içine üçer küçük üçgen kazınmıştır. Kubbeli mekâna girişi sağlayan sivri kemerin sol tarafındaki dikey dikdörtgen panonun altında, kabartma tekniğinde işlenmiş bir kitabe bulunmaktadır.⁴¹ Rumi süslemeli zemin üzerindeki düğümlü kûfi kitabenin içeriği tahrip olduğu için anlaşılammaktadır (Resim 28).

Kubbeli mekâna girişi sağlayan sivri kemerin yüzeyinde kabartma tekniğinde işlenmiş bir kitabe bulunmaktadır. Bazı kısımları dökülerek günümüze gelen kitabenin yazı türü meşrik (doğu) kûfisidir. Rumi süslemeli zemin üzerinde yer alan kitabe, Fussilet Suresinin 37-38. ayetlerini ihtiva etmektedir (Resim 29; Çizim 22):

[و من آياته الليل والنهار والشمس] والقمر لا تسجدوا للشمس و لا للقمر و اسجدوا لله الذى خلقهن ان كنتم اياه تعبدون. فان استكبروا فالذين عند ربك يسبحون له بالليل [و النهار و هم لا يسأمون]⁴²

Kubbeli mekâna girişi sağlayan sivri kemerin karnındaki kitabe, iç içe iki düz dikdörtgen silme arasında kalan alana yazılmıştır (Resim 30; Çizim 20). Merkezde beyaz renkli düz dikdörtgen silme ile çevrelenen sekiz kollu yıldızlar işlenmiştir. Yıldızların karnında altıgen, kollarında ise üçer küçük üçgen görülür. Sekiz kollu yıldızların birleşmesinden sekizgen ve uçları sivri haçvari motifleri meydana gelmiştir. Söz konusu süslemeler kazıma tekniğinde yapılmıştır (Çizim 21). Sülüs karakterli kitabe ise rumi süslemeli zemin üzerine ka-

dır. Diridir, kayyumdur. Onu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey onundur. İzni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindeki ve arkalarındaki (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar onun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. Onun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir.). Gökleri ve yeri koruyup gözetmek ona güç gelmez. O, yücedir, büyüktür. Ebû Tâhir el-Huseyn b. Gâfî b. Ahmed bu sofayı ve sofaya sağdan bitişen bir, soldan bitişen iki adet revakın yapımını emretti. Allâh onun hayrını kabul etsin. Yapının inşası 555 yılında tamamlandı. İnşayı, Mahmûd b. Muhammed el- Benna yaptı.

41 Kemerin sağ tarafında da benzer kompozisyona sahip başka bir kitabenin olabileceği kanaatindeyiz.

42 Anlamı: [Gece, gündüz, güneş] ve ay Allah'ın varlığının delillerindedir. Güneşe ve aya secde etmeyin. Eğer gerçekten Allah'a kulluk ediyorsanız, onları yaratan Allah'a secde edin. Eğer onlar büyüklük tasarlarsa, bilsinler ki Rabbinin yanında bulunanlar (melekler), gece [gündüz hiç usanmadan] onu tespih ederler.

bartma olarak yazılmıştır. Kitabenin içeriği Besmele ve Furkân Suresi 61-65. ayetleridir:

تبارك الذى جعل فى السماء بروجاً وجعل فيها سراجاً و قمراً منيراً. وهو الذى جعل الليل والنهار خلفه لمن اراد ان يذكر او اراد شكوراً و عباد الرحمن الذين يمشون على الارض هوناً و اذا خاطبهم الجاهلون قالوا سلاماً و الذين يبيتون لربهم سجداً و قياماً و الذين يقولون ربنا اصرف عنا عذاب جهنم ان عذابها كان غراماً.⁴³

Kubbeli mekâna giriş açıklığı altta basık üstte sivri kemerlidir. Kemere ait ayakların iç yüzeylerinde iki silme arasındaki geçme motifli bordür ile kuşatılan sarmaşık üzerine yapılmış ters ve düz yaprak motifleri bulunmaktadır. Söz konusu süsleme kazıma tekniğinde yapılmıştır (Resim 31-32; Çizim 23).

Güney eyvan tonozunun başlangıç noktasındaki kemerin karnında bir kitabe görülür. Kitabede düğüm şeklinde süslemeler ve tirfil işareti bulunmaktadır. İçi oyuk kıvrıkdallar, ortabağ ile sade ve tepelik rumilerden oluşmuş bitkisel kompozisyon ile süslenmiş zemin üzerine kabartma olarak yazılmış kitabe, Besmele, İslam hukuku âlimi ve Şafii mezhebinin kurucusu olan İmam Şafii hakkında söylenmiş üç beyitlik şiir⁴⁴ ve kısa bir dua ihtiva etmektedir (Resim 33-36; Çizim 24):

43 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Göge burçlar yerleştiren, orada bir ışık kaynağı (güneş) ve aydınlatıcı bir ay yaratının şanı çok yücedir. O, öğüt almak isteyen ve çok şükredici olmayı dileyen kimseler için geceyi ve gündüzü birbiri ardınca getirendir. Rahmân'ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, "selâm!" der (geçer)ler. Onlar, Rabblerine secde ederek ve kıyamda durarak geceleyenlerdir. Onlar, şöyle diyenlerdir: „Ey Rabbimiz! Bizden cehennem azabını uzaklaştır, gerçekten onun azabı sürekli bir helaktır!“

44 İbnü'l-Hatib, A'malü'l-A'lam adlı eserinde bu şiirin Ebû Abdillâh b. Merzûk'a ait olduğunu kaydeder. (Bkz.: Ebu Abdullâh Lisanüddin Muhammed b. Abdullâh İbnü'l-Hatib, *A'malü'l-A'lam*, cilt I, Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003, s. 141.) Farklı kaynaklarda şiirin ikinci mısrasının farklı şekillerde yazıldığı görülmektedir (Bkz.: Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref En-Nevevi, *Tehzibu'l-Esmâi vel-Lügat*, Dımaşk, Darü'l-Feyha, 2013, s. 46.; Halid İbn İsa Balavî, *Tacül-Mefrik fi Tahliyat-ül-ulamâ-il-Meşrik*, Riyad, Metba'at Muhammed el-Hamis el-Sakafiye vel-Camiye, 2013, s. 38.; Muhammed ibn Muhammed, *Kitab-ül-Erba'in fi İrşad-ül-Sa'irin İla Menazil-ül-Muttekin*, Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998, s. 139.; Seyyid Üveys, *Resail ela al-İmam el-Şafii: Zahiret İrsal el-Resail ela Derii el-İmam el-Şafii*, Kahire, Dar-ül Şayi, 1978, s. 18.). Nevevi, "Tehzibu'l-Esmâi vel-Lügat" adlı eserinde, 574/1179 yılında Selâhaddîn Eyyübînin İmam Şâfiî'nin mezarı için bir ahşap sanduka yaptırıp üzerine bahsi geçen şiirin yazılmasını istediğini ve sandukanın da Ubayd Ebû'l-Meâlî adlı sanatçı tarafından yapıldığını kaydetmektedir (Bkz.: En-Nevevi, *Tehzibu'l-Esmâi vel-Lügat*, s. 46.; Maurice Sven Dimand, *Fünûn-ul İslami*, Gize, Vekaletül-Sahafeti'l-Arabiyye, 2018, s. 30.).

[بسم الله الرحمن الرحيم الشافعي إمام الناس كلهم في] الحلم والعلم والعلية والجود والبالس له الإمامه في الدنيا مسلمه كما الخلافة في أولاد عباس أصحابه خير [أصحاب و مذهبه خير] المذاهب⁴⁵ عند الله و الناس. اللهم اغفر لامره و بالله برحمتك يا ارحم الراحمين.⁴⁶

Mihrap önu kubbeli mekânda beden duvarlarının üstünü dolaşan, eserin inşası ile ilgili çok önemli bilgiler içeren bir yazı kuşağı bulunmaktadır. Kûfi hatlı kitabe içerisine düğüm şeklinde süslemeler ve tirfil işareti yerleştirilmiştir. Kubbeli mekânın kuzey doğu köşesinden başlayan kuşak, mekânın tüm duvarlarını dolaşıp, aynı köşede son bulur. Kıvrık dallar, ortabağ ve sade ve tepelik rumilerden oluşmuş girift bitkisel süslemelerle bezeli zemin üzerindeki kitabe sülüs hatlı olup Besmele, Tevbe Suresinin 18. ayeti ve caminin inşa kitabesini (caminin bölümleri, banisi, mimarı ve inşa tarihi) içermektedir (Resim 37-39; Çizim 25-26):

بسم الله الرحمن الرحيم انما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر واقام الصلاه وآتى الزكاه ولم يخش الا الله فعسى اولئك ان يكونوا من المهتدين. ثم امر ببناء هذه القبه و القبات الاربعه المتصله بها و الصفات التي هي امامها العبد الضعيف الراجى [ب]رحمه الله تعالى ابوطاهر الحسين بن غالى بن احمد تقبل الله منه و غفر له و لوالديه على يدى الاستاد محمود الاصفهانى المعروف بالغازى فى سنه ثلاث و خمسين و خمس مائه.⁴⁷

Kitabe eşkenar dörtgen dizisinden oluşmuş hendesi bezemeli bir bordür ile çevrelenmiştir. Bordürde, eşkenar dörtgenlerin arasında oluşmuş üçgenlerin içerisine üçer küçük üçgen kazınmıştır (Resim 40; Çizim 27).

Kubbenin alt kısımlarında bulunan üç dilimli tromplardaki sathi sivri kemerli nişlerde kazıma tekniğinde işlenmiş altı kollu yıldız, küçük ve büyük üç boyutlu

45 Dört eyvanlı camilerden önce dört eyvanlı medreselerin var olduğunu ve bazı medreselerin her eyvan ve ona ait mekânları bir mezhebe (Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî) ait olduğu bilinmektedir (Bkz.: Katharina Otto-Dorn, *Islamic Art*, California, University of California Press, 1976, s. 103.). Bu bilgiden hareketle caminin güney eyvanın Şâfiî mezhebine öteki eyvanların ise diğer üç mezhebe ait olduğu söylenebilir.

46 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. (İmam) Şafii, sabır, ilim, üstünlük, cömertlik ve mertlikte tüm insanların lideridir. Dünyada onun liderliği, Abbas oğullarının hilafet makamına sahip oluşu gibi kesindir. Allah katında ve halk nezdinde ona tabi olanlar en iyiler ve onun mezhebi mezheplerin en iyisidir. Allah'ım! Onun yaptıklarını rahmetinle bağışla ey merhametlilerin en merhametlisi.

47 Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Allah'ın meşcitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur. Bu kubbenin ve ona bitişik olan dört kubbenin ve önündeki sofaların (Eyvanların) inşasını Allâh'ın rahmetini dileyen zayıf kul Ebû Tâhir Hüseyin b. Gâlib b. Ahmed emretmiştir. Allâh onun ve ebeveyninin günahlarını bağışlasın. Gâzi diye ün yapmış üstad Mahmud İsfahânî tarafından 553 yılında yapılmıştır.

küpler ve kelebek şeklini andıran motiflerden oluşmuş henesi süslemeler bulunmaktadır (Resim 41-43; Çizim 28). Söz konusu motiflerin arasında kalan boş sahalara küçük üçgen ve yıldızlar kazınmıştır. Kasnak seviyesinde bulunan ara yüzlerde, üç dilimli kemerin içine aynı şekilde üç yüzeysel sivri kemerli niş yerleştirilmiştir. Bu nişlerde ise simetrik sade ve tepelik rumilerden oluşmuş bitkisel süsleme kompozisyonu bulunmaktadır. Süslemelerin yüzeylerine sathi kazıma tekniğiyle ince dallı çiçek motifleri işlenmiştir. Kasnaktaki üç dilimli kemerleri kuşatan sivri kemerlerin karnında iki sıra tuğla arasında eşkenar dörtgen ve daire dizisinden oluşmuş henesi bezemeli bir bordür bulunmaktadır. Bordürde, eşkenar dörtgen ve daire şekillerinin arasında oluşmuş üçgenlerin içirisine üçer küçük üçgen kazınmıştır.

Kubbeli mekânda beden duvarları üzerinde mihrap ile aynı hizada toplam altı sathi sivri kemerli niş bulunmaktadır (Resim 44-49; Çizim 29). Doğu ve batı duvarları üzerindeki nişler ise basık kemerli bir girinti içirisinde yer almaktadır. Mihrabın sol ve sağ tarafında ve kubbeli mekâna girişi sağlayan kemerin sol ve sağ taraflarındaki nişlerde kitabe ve süsleme, doğu ve batı duvarları üzerindeki nişlerde ise yalnızca süsleme yer almaktadır.

Mihrabın doğu tarafında yer alan birinci nişin üst kısmında kabartma tekniğinde işlenmiş simetrik rumi, kıvrıkdal, ortabağ ve sade ve tepelik rumilerden oluşmuş süsleme kompozisyonu bulunmaktadır. Rumilerin yüzeylerine sathi kazıma tekniğiyle küçük daire ve ince dallı çiçek motifleri işlenmiştir. Nişin alt kısmında ise dikkdörtgen bir silme ile çerçevelenen kitabe, kabartma olarak yazılmıştır. Simetrik girift rumiler ile bezeli zemin üzerindeki kitabe düğümlü kûfi hatlı olup, ("وكن في صلاتك خاشعاً") Anlamı: ve namazında mütevazi ol) ibaresini içermektedir (Resim 44) Bu kitabe muhteva açısından yapının üçüncü mihrabının niş kısmındaki ters "U" biçimli çerçeve ile kuşatılan dikkdörtgen panoda işlenmiş kitabe ile benzerlik göstermektedir.

Kubbeli mekânda doğu taraftaki duvar üzerinde yer alan ikinci niște sadece süsleme görölmektedir. Kabartma tekniğinde işlenmiş süsleme simetrik kıvrıkdal, ortabağ ve sade ve tepelik rumilerden müteşekkildir. Rumilerin yüzeylerine sathi kazıma tekniğiyle küçük daire ve ince dallı çiçek motifleri işlenmiştir (Resim 45). Kubbeli mekâna girişi sağlayan kemerin sol (doğu) tarafındaki üçüncü niște kitabe ve süsleme bulunmaktadır. Nişin üst kısmında kabartma tekniğinde simetrik olarak işlenmiş kıvrıkdal ve sade ve tepelik rumilerden oluşmuş süslemeler yer almaktadır. Rumilerin yüzeylerine sathi kazıma tekniğiyle küçük daire ve ince dallı çiçek motifleri tatbik edilmiştir. Nişin alt kısmında ise dikkdörtgen bir silme ile çerçevelenen kitabe, kabartma halde yazılmıştır. Simetrik girift rumiler

ile bezeli zemin üzerindeki düğümlü kûfi hatlı kitabe, "واعبد ربك حتى ياتيك اليقين" ⁴⁸ (Anlamı: Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et.) ibaresini ihtiva eder (Resim 46). Kubbeli mekâna girişi sağlayan kemerin sağ (batı) tarafındaki dördüncü nişte de kitabe ve süslemeler bulunmaktadır. Nişin üst kısmında kabartma tekniğinde tatbik edilmiş simetrik kıvrıklal ve sade ve tepelik rumilerden oluşmuş süslemelere yer verilmiştir. Rumilerin yüzeylerine sathi kazıma tekniğiyle küçük daire ve ince dallı çiçek motifleri işlenmiştir. Nişin alt kısmında ise dikdörtgen bir silme ile çerçevelenen kitabe, kabartma olarak yazılmıştır. Simetrik girift rumi süslemeler ile bezeli zemin üzerindeki düğümlü kûfi hatlı kitabe, "قد افلح من تزكى" ⁴⁹ (Anlamı: Arınan ve Rabbinin adını anıp, namaz kılan kimse mutlaka kurtuluşa erer.) ibaresini ihtiva eder (Resim 47).

Kubbeli mekânda batı taraftaki duvar üzerinde yer alan beşinci nişte yalnızca kabartma tekniği ile yapılmış bezemeler mevcuttur. Simetrik kıvrıklal ile sade ve tepelik rumilerden oluşmuş düzenlemede rumilerin yüzeylerine sathi kazıma tekniğiyle küçük daire ve ince dallı çiçek motifleri işlenmiştir (Resim 48; Çizim 29).

Mihrabın batı tarafında yer alan altıncı nişin üst kısmında kabartma tekniğinde işlenmiş simetrik kıvrıklal ve sade ve tepelik rumilerden oluşmuş süsleme kompozisyonu görülmektedir. Rumilerin yüzeylerine sathi kazıma tekniğiyle küçük daire ve ince dallı çiçek motifleri işlenmiştir. Nişin alt kısmında ise dikdörtgen bir silme ile çevrelenen zemine kabartma olarak bir kitabe işlenmiştir. Simetrik girift rumi süslemeli zemin üzerine yazılan düğümlü kûfi hatlı kitabe zeminin tahrip olması nedeniyle okunamamaktadır (Resim 49).

Kubbeli mekân ve güney eyvanın tuğlaları arasındaki derzlere kalıplama tekniğinde yapılmış hendesi alçı süslemeler yerleştirilmiştir. Bu süslemeler beş çeşittir (Resim 50-56). Birincisi, kesişen bir çember ve çarpı şeklinde çizgilerden oluşmaktadır (Çizim 30). İkincisi, kare çerçevede simetri eksenini 45° olan iki ikizkenar üçgen ve bunların içerisindeki üçer küçük ikizkenar üçgenden ibarettir (Resim 51; Çizim 31). Üçüncüsü, kare çerçevede dört ikizkenar yamuğun birleşmesinden meydana gelen küçük kareden oluşmaktadır. Küçük karenin merkezinde dairesel bir boşluk görülmektedir (Resim 52; Çizim 32). Dördüncüsü, kare çerçevede kesişen çarpı ve eşkenar dörtgenden oluşmaktadır (Resim 53; Çizim 33). Beşincisi ise sadece kubbeli mekânda işlenmiş olup yapraklı kûfi "الله", "المنة", "الملک" ⁴⁹ kelimelerinden ibarettir (Resim 54-56; Çizim 34).

48 Hicr Suresinin 99. ayeti.

49 A'lâ Suresinin 14-15 ayetleri.

Karşılaştırma

Bu bölümde, Ardistan Cuma Camii'nde işlenmiş alçı bezemeler, şekil açısından farklı dönemlerdeki benzer örneklerle karşılaştırılacak; bu bezemelerin farklı devirlere ait alçı süslemeler ile benzerlikleri tablolar halinde sunulacaktır. Söz konusu devirler, Sasani dönemi (226-651), İran'ın X. asrı, Abbâsiler Dönemi (Sâmarrâ Şehri / 836-892), Karahanlı dönemi (840-1212), Gazneli dönemi (963-1186), Anadolu Selçuklu dönemi (1075-1308) ve İran'ın İlhanlı (1256-1353) döneminden ibarettir. Sasani dönemi (Tak-ı Bostan, Bişâpur ve Ktesifon Sarayı arkeolojik sit alanlarından çıkan) alçı sanatının beş örneğinde, Ardistan Cuma Camii'nde bulunan bitkisel süslemelerle benzerlik arz etmektedir (Tablo 1). Nişâbur şehrine ait (Tepe Medrese ve Sebz Puşan arkeolojik sit alanlarından çıkan) bir bitkisel alçı süsleme örneği ile Ardistan Cuma Camii'nde işlenmiş rumi motiflerin karşılaştırıldığında; benzerlik görülmektedir (Tablo 2). Ardistan Cuma Camii'nde bulunan geometrik ve bitkisel alçı süslemelerin, form açısından Sâmarrâ Şehri'ne ait örnekleri ile benzerliği fark edilmiştir (Tablo 3). Ardistan Cuma Camii'nde işlenmiş bitkisel bezemeler ve kûfi hatlı yazıların, form açısından Gazneli dönemi yapıları, Baba Hatim Türbesi, Leşker-i Bazar Sarayı ve Serdar Tepe Gazneli Sarayı'na ait örneklerle benzerliği görülmektedir (Tablo 3). Ardistan Cuma Camii'nde bulunan kûfi hatlı yazılar, bitkisel ve geometrik bezemeler, İran İlhanlı yapıları, Bestam Kaşane Kulesi, Bestam İmamzâde Muhammed Türbesi, Kum İmamzâde Ahmed b. Kasım Türbesi, Kum Kümbet-i Sebz Türbesi, Sultaniye Kümbeti, İsfahan Cuma Camii ve İsfahan Pir-i Bakran Türbesi'nin bazı alçı süslemeleri ile benzerlik sergilemektedir (Tablo 4-5-6). Ulaşılan sonuçlara göre, Anadolu Selçuklu eserleri, Ahlat Selçuklu Mezar Taşı, Kayseri Sahip Ata (Sahabiye) Medresesi, Mardin Kızıltepe Ulu Camii, Sivas I. Keyknvus Dârüşşifâsı, Sivas Çifte Minareli Medrese, Divriği Ulu Camii, Erzincan Kemah Melik Gazi Türbesi ve Konya Alâeddin Camii'ne ait sülüs ve kûfi hatlı yazılar, bitkisel ve geometrik süslemelerin genel görünümü, Ardistan Cuma Camii'nde bulunan örneklerle benzerlik göstermektedir (Tablo 6-7-8-9). Karahanlılar Dönemi eserleri, Özkent Türbeleri ve Talhatan Baba Camii'nde bulunan bazı süslemeler, Ardistan Cuma Camii'ndeki alçı süslemelerin bazı örnekleri ile benzerlik arz etmektedir (Tablo 9).

Sonuç

İslam mimarisinde en önemli dini yapı türü sayılan cami, Büyük Selçuklu döneminde zengin alçı süslemeleri barındırmıştır. Büyük Selçuklu dönemi şaheserlerinden sayılan Ardistan Cuma Camii'nde çok zarif ve dikkate değer sanatsal ayrıntılara sahip alçı süsleme ve kitabeler bulunmaktadır. Elde edilen

sonuçlardan, yapıda Büyük Selçuklu dönemine ait alçı süslemeler, yapının farklı bölümlerinde bulunup, süsleme kompozisyonunun, yazı, bitkisel ve hendesi bezemeleri içerdiği ve kazıma, kabartma ve kalıplama tekniğinde yapıldıkları anlaşılmaktadır.

Ardistân Cuma Camii'ndeki alçı kitabelerin her biri yapılaş ve teknik açıdan İslâm mimarisinin tezyînâtında şâheser sayılmaktadır. Kitabeler, dönemin bezeme anlayışına uygun bir şekilde zenginleştirilmiş ve bitkisel kompozisyonlar ile bir arada kullanılmıştır. Buradaki alçı kitabeler, sülüs ve tezyinî kûfi türünde yazılmıştır. Bunlardan tezyinî (müzahref) kûfi kitabeler, muverrek (yapraklı), mukkad (düğümlü), müşeccer (ağaç gibi dallı budaklı) ve meşrik (doğu) türlere ayrılmaktadır.

Bu yapıda işlenmiş alçı süslemeler Büyük Selçuklu döneminden önce ve sonraki dönemlere ait süsleme örnekleri ile yakın benzerlikler arz etmektedir. Alçı süslemeler genellikle üslûplaştırılmış yapraklar, kıvrık dallar, ve sade ve tepelik rumilerin birleşmesiyle meydana gelmişlerdir. Ardistân Cuma Camii'ndeki alçı bezemeler, olağanüstü zengin bitkisel motifler sergilerken, yazı ve bitkisel motifler ile bir arada kullanılan hendesi kompozisyonlar da aynı zenginliği göstermektedir. Hendesi kompozisyonların içerdiği motifler, zencirekler, beş, altı, on altı kollu yıldızlar, altı kollu yıldızlardan müteşekkil hendesi geçmeler, üçgenler ve eşkenar dörtgenlerden ibarettir. Hendesi süslemelere göre daha yoğun olan nebâti düzenlemelere, genellikle mihrapta ve yazılar için zemin oluşturan kûfi ve sülüs kitabelerde rastlanmaktadır.

Büyük Selçuklu döneminin en önemli camilerinden sayılan Ardistân Cuma Camiinin güney eyvanında Şafii mezhebinin kurucusu olan İmam Şafii hakkında söylenmiş üç beyitlik bir şiiri ihtiva eden kitabenin yazılması Büyük Selçuklu Devleti'nin dini siyasetteki yönelimini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ayrıca dört eyvanlı camilerden önce dört eyvanlı medreselerin var olduğu ve bazı medreselerdeki her bir eyvan ve ona ait mekânların bir mezhebe (Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî) ait olduğu bilinmektedir. Bu bilgilerden hareketle Ardistân Cuma Camii'nde güney eyvanın Şâfiî mezhebine, öteki eyvanların ise diğer üç mezhebe ait olduğu söylenebilir. Yine bu araştırmanın sonucunda elde edilen bilgiler ışığında, Ardistân Cuma Camii'nin Büyük Selçuklular döneminde iki aşamada dört eyvanlı hale getirildiğini düşünmekteyiz. Nitekim mihrap önünde beden duvarları üzerinde ve güney eyvandaki tonoz örtünün eteğinde bulunan kitabelerden aynı kanaate ulaşmak mümkündür. Buna göre birinci aşamada (553/1158 tarihte) kubbelerle önündeki sofaların (eyvanların) yapıldığı; ikinci aşamada (555/1160 tarihte) güney eyvanı ile sağdan ve soldan bitişen revakların

ilave edildiği, sonraki dönemlerde ise yapıya sadece kitabe ve süslemelerin eklendiği söylenebilir.

Olağanüstü zenginliğe sahip olan alçı süslemelerin sanatçıları hakkında bilgi elde edilebilecek kaynaklar oldukça kısıtlıdır. Bahsedilen bu kaynaklar sadece iki kitabeden oluşmaktadır. Ayrıca söz konusu kitabelerde bulunan isimlerin, alçı sanatçıları mı yoksa yapının mimarı mı olup olmadığını anlamak zordur. Fakat caminin güney eyvanında işlenmiş kitabedeki “el- benna” kelimesinin anlamlarına dikkat edilmesi sonucunda, bu ismin büyük bir ihtimal ile yapının mimarı olduğu söylenebilir.

Günümüze ulaşan bu alçı süsleme ve kitabelere bakarak, Büyük Selçuklu alçı süslemelerini yapan sanatçıların mesleklerinde mahir oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca alçı harcının çok çabuk sertleşen ve yapıldıktan sonra da kolayca hasar görebilen bir özelliğe sahip olması, onun ancak tam anlamıyla bir usta elinden çıkması gerektiğini düşündürmektedir.

Araştırmamız neticesinde, Ardistan Cuma Camii’nde bulunan Büyük Selçuklu dönemine ait alçı süslemelerin önceki dönemlere ait benzer nitelikteki eserlerle benzerliği bize Büyük Selçuklu dönemi alçı süsleme sanatçılarının, önceki dönem eserlerinden etkilendiklerini, kendilerine özgü bir tarz oluşturduklarını ve daha sonraki dönemlerin sanatçılarına esin kaynağı olduklarını göstermektedir.

Kaynakça

Arseven, Celal Esad, “Alçı”, *Sanat Ansiklopedisi*, cilt I, 1983.

Azizpour, Şadabe - Salehi Kakhki, Ahmad, *Nukuş ve Ketibehay-i Mesacid-i Cami-i Gülpayegan, Ardîstân ve Zevvare*, İsfahan, Goldasteh, 1393.

Ayetullâh Zadeh Şirazi, Baker, “Mescid-i Cami-i Ardîstân”, *Eser*, cilt I, S. I, Tahran, Sazman-i Miras-i Ferhengi Senayi-i Desti ve Gerdişgeri, 1359 H.Ş.

Balavi, Halid İbn İsa, *Tacül-Mefrik fi Tahliyat-ül-ulamâ-il-Meşrik*, Riyad, Metba‘at Muhammed el-Hamis el-Sakafiye vel-Camiye, 2013.

Dâye Râzî, Necmeddîn, *Mirsâdü'l-ibâd*, Tahran, Bungâh-i Tercume ve Neşri Kitâb, 1351 H.Ş.

Deh-hudâ, Ali Ekber, *Lugatnâme*, cilt I, Tahran, Müessese-i İntişarat ve Çap-i Danişgâh-i Tahran, 1377 H.Ş.

_____, *Lugatnâme*, cilt VIII, Tahran, Müessese-i İntişarat ve Çap-i Danişgâh-i Tahran, 1377 H.Ş.

Dimand, Maurice Sven, *A Handbook of Mohammedan Decorative Arts*, New York, Metropolitan Museum of Art, 1930.

_____, *Fünûn-ul İslami*, Gize, Vekaletül- Sahafeti'l-Arabiyye, 2018.

En-Nevevi, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *Tehzibu'l-Esmâi vel-Lügat*, Dimaşk, Darü'l-Feyha, 2013.

Hâfız-ı Ebrû, Şihâbüddîn Abdullah b. Lutfillâh b. Abdırreşîd-i Bihdâdînî-yi Hâfî, *Zübdetü't Tevârih*, Tahran, Vezaret-i İrşâd-ı İslâmî, 1380 H.Ş.

Hayder Nattaj, Vehid - Maksudi, Mitra, “Mukayese-i Tetbiki Mezamin-i Müşterek-i Giyâhân-i Mukaddes Der Nakşmâye-hây-i Giyâhi-i Mimâri Piş Ez İslâm-i İran ve Ârâye-hây-i Mimari Devran-i İslâmî”, *Bağ-i Nazar*, cilt XVI, S. LXXI, 1398 H.Ş.

Herzfeld, Ernst, *Die Ausgrabungen von Samarra, Band VI, Geschichte der Stadt Samarra*, Hamburg, Verlag von Sachardt & Messtorff, 1948.

İbnü'l-Hatib, Ebu Abdullah Lisanüddin Muhammed b. Abdullah, *A'mali'l-l- A'lam*, cilt I, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Keyani, Muhammed Yusuf, *Tarihi Hunar-i Mimari-i İran der Devre-i İslami*, Tahran, Semt, 1379 H.Ş.

_____, *İslam Dönemi İran Mimarisi*, çev. Kaan Dilek, Muhammed Atmaca, ed. Afsun Nikrevan, I. bs., Ankara, Kültür Bakanlığı, 2018.

Moshabaki İsfâhâni, Alireza - Sefayi, Nergis, “Berresi-i Tetbiki Giyâhân-i Mukaddes ve Üstûrei Der Hüner-i Sadr-i İslâm ve Piş Ez İslâm (Hehamenişi ve Sâsâni) Ba Tekid Ber Nakş Bercesti-ha”, *Mimari-Şinasi*, cilt II, S. XII, 1398 H.Ş.

Muhammed, Muhammed ibn, *Kitab-ül-Erba'in fi İrşad-ül-Sa'irin İla Menazil-ül-Muttekin*, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Muin, Muhemmed, *Ferheng-i Farsi Mutavassit*, Silsila-i Farhangha-yi Muin, cilt I, Tahran, Emir Kebir, 1386 H.Ş.

Mülayim, Selçuk, *Değişimin Tanıkları: Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999.

Nahvi, Muhammed, *Ferheng-i Rişei-i Vam-vajehay-i Arabi*, Tahran, İntishârât-i İslâmi, 1386 H.Ş.

Otto-Dorn, Katharina, *Islamic Art*, California, University of California Press, 1976.

Özergin, M. Kemal, “Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Cafer'in Bir Arzi”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. VI, 1976.

Pencebâşi, Elâhe - Dulâb, Fatemeh, “Mutalee-i Nakş Bercesti-hay-i Giyâhi Sirâf Der Devrei Sâsâni”, *Cilve-i Hüner*, cilt IX, S. II, 1396 H.Ş.

Raya, Shani, “Stucco Decoration in the Gunbad-i Alewiyyan at Hamadan”, ed. R. Hillenbrand, *The Art of Seljuqs in Iran and Anatolia*, 1994.

Sadr Hâc Seyid Cavâdi, Ahmad, *Dâyirat al-meârif-i Tashayyu*, cilt II, Tahran, Bunyâd-i İslâmi-i Tâhir, 1365 H.Ş.

Salehi Kakhki, Ahmad, “Pezhuheşi Ber Tezyinat-i Mimari-i Devre-i Gaznevi”, *Feslnâme-i Pezhhişhây-i Târihi*, cilt IX, S. IV, 1396 H.Ş.

Upham Pope, Arthur, *Mimari-yi İran*, çev. Golamhüseyn Sadri, Urumîye, Neşr-i Enzeli, 1363 H.Ş.

Üveys, Seyyid, *Resail ela al-İmam el-Şafii: Zahiret İrsal el-Resail ela Derii el-İmam el-Şafii*, Kahire, Dar-ül Şayi, 1978.

Wilkinson, Charles J., *Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration*. New York, The Metropolitan Museum of Art, 1986.

İnternet Kaynakları

“Kur'an-ı Kerim Portalı”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Portalı*, Son Erişim: 3 Temmuz 2020, <https://kuran.diyanet.gov.tr/>.

<https://www.kavehfarrokh.com/military-history-1900-present/jens-kroger-c-tesiphon/>

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322639>

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322673>

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449951>

<https://universes.art/en/art-destinations/berlin/museum-of-islamic-art/photo-tour/samarra-wall-coverings>

<http://www.unesco.org/culture/museum-for-dialogue/item/en/216/glazed-hexagonal-moulded-tile>

https://archnet.org/sites/3923/media_contents/144310

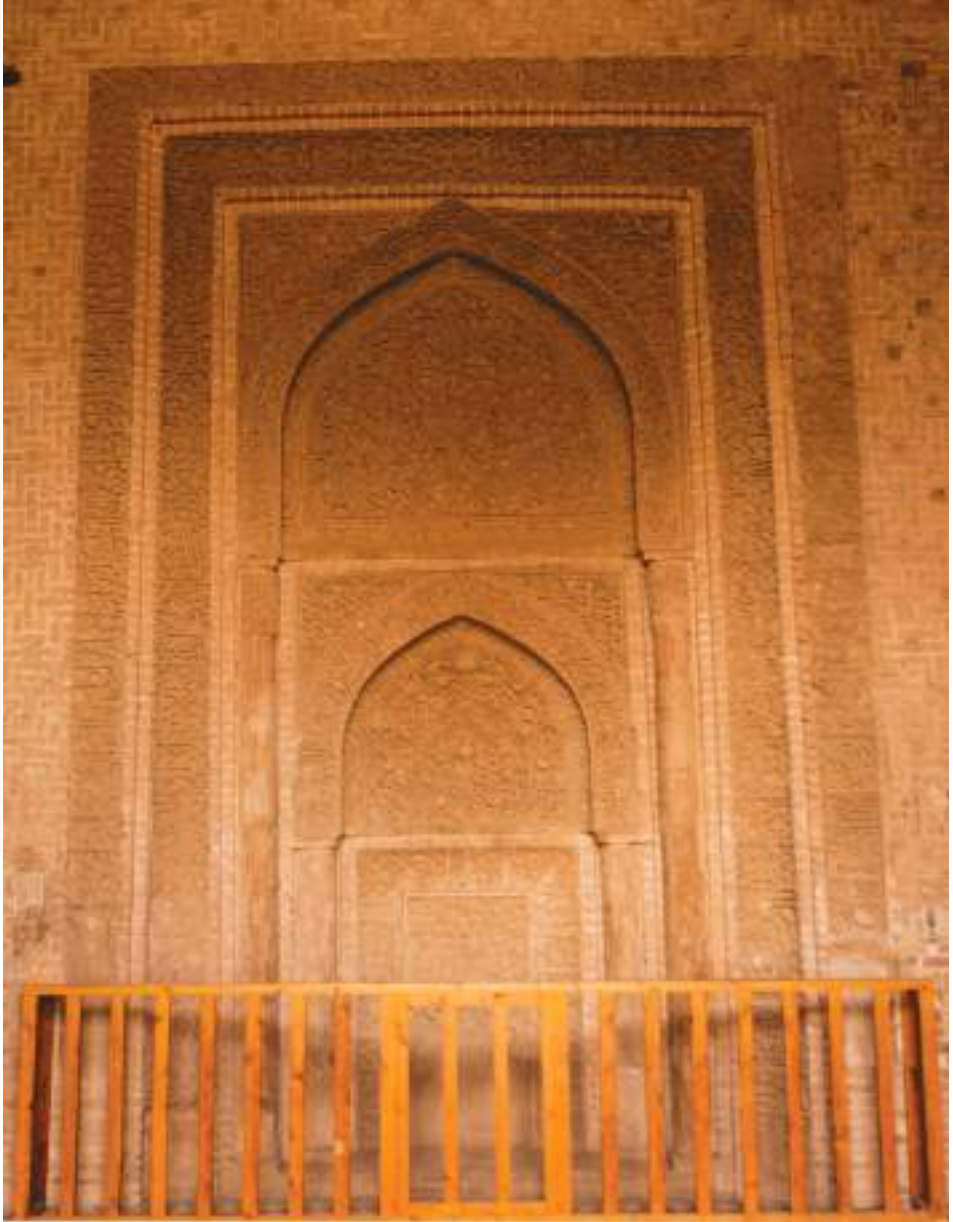
<https://unora.unior.it/retrieve/handle/11574/160922/61920/Filigenzi%20Giunta%20Safeguarding%20Cultural%20Heritage%20in%20Post-Conflict%20Afghanistan.pdf>

<https://seyahatdergisi.com/sahabiye-medresesi-nerede-tarihi-ve-hakkinda-bilgi/>

<https://scontent.ftzx1-1.fna.fbcdn.net/v/t1.0-9/>

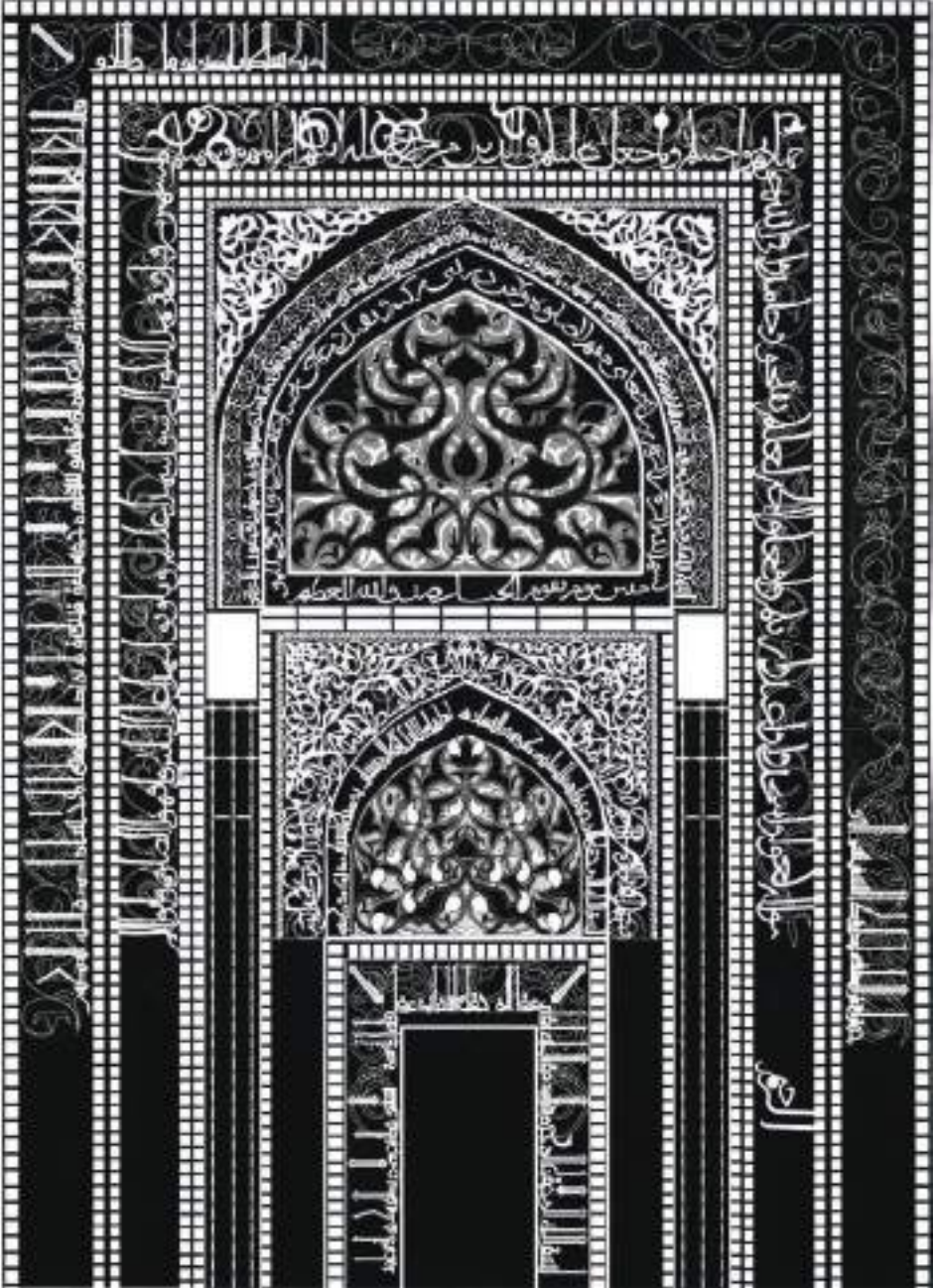
http://www.photo.kg/uploads/posts/2015-08/1439989994_img_2535.jpg

Resim, Çizim ve Tablolar ⁵⁰

Resim 1. Ardistan Cuma Camii Asıl Mihrabı Genel Görünümü

50 Kaynağı belirtilmeyen resimler yazara aittir.

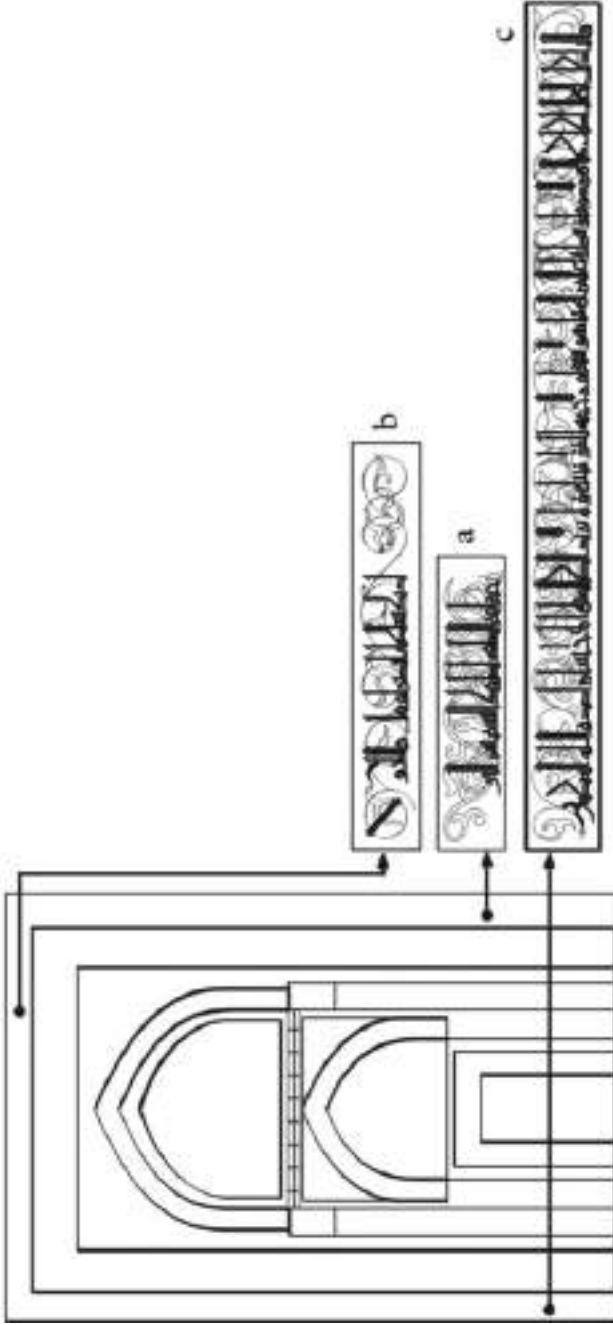
Çizim 1. Ardistân Cuma Camii Mihrabı Genel Görünümü (Azizpour'dan)

Resim 2. Ardistan Cuma Camii Asıl Mihrabından Ayrıntı

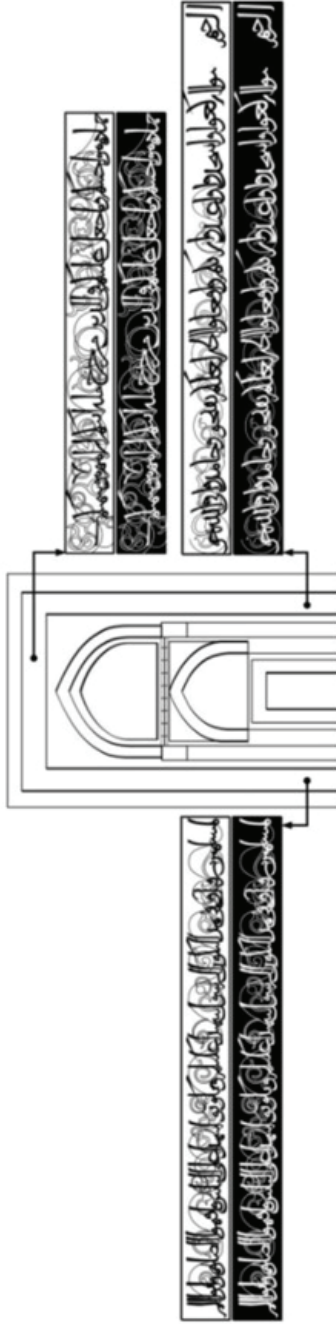
Resim 3. Ardistan Cuma Camii Asıl Mihrabı Kûfi Yazı Çerçevesinden Ayrıntı

Çizim 2. Ardistân Cuma Camii Mihrabı Kûfi Yazı Çerçevesi (Azizpour'dan)

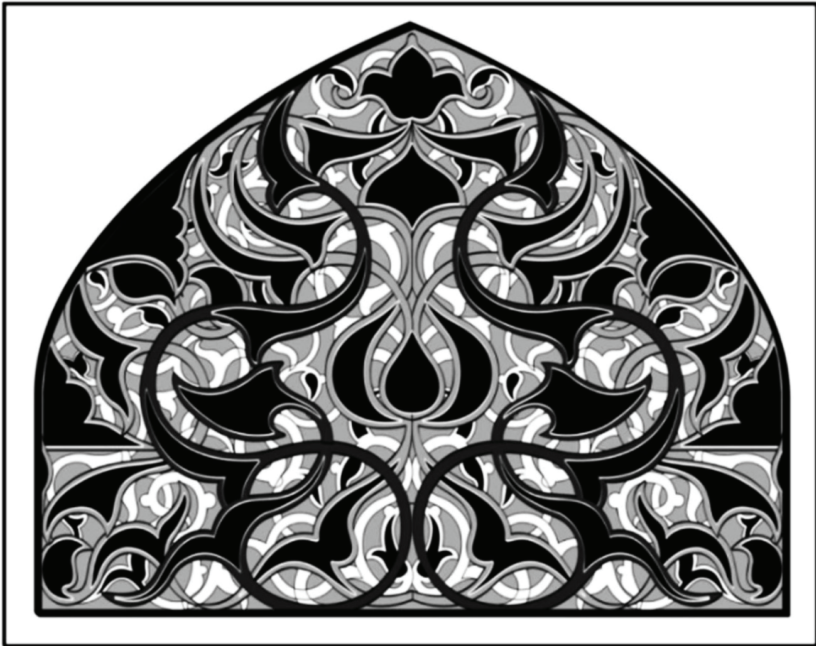
Resim 4. Ardistan Cuma Camii Asıl Mihrabı Sülüs Yazı Çerçevesinden Ayrıntılar

Çizim 3. Ardistân Cuma Camii Mihrabı Sülüs Yazı Çerçevesinde Bulunan Kitabe ve Süslemeler (Azizpour'dan)

Resim 5. Ardistan Cuma Camii'nin Mihrabının Kavsarası, Kavsara Kuşatma Kemerleri ve Kavsara Köşelikleri

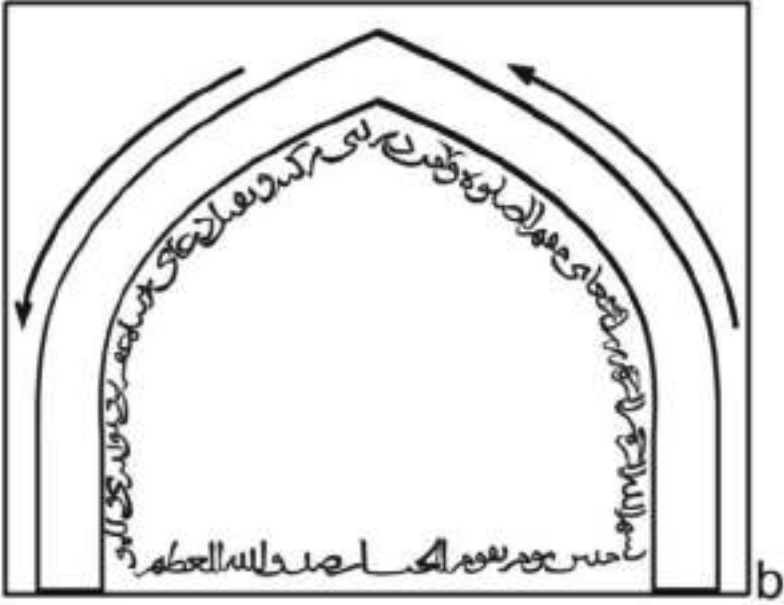
Çizim 4. Ardistan Cuma Camii Mihrap Kavsarası (Azizpour'dan)

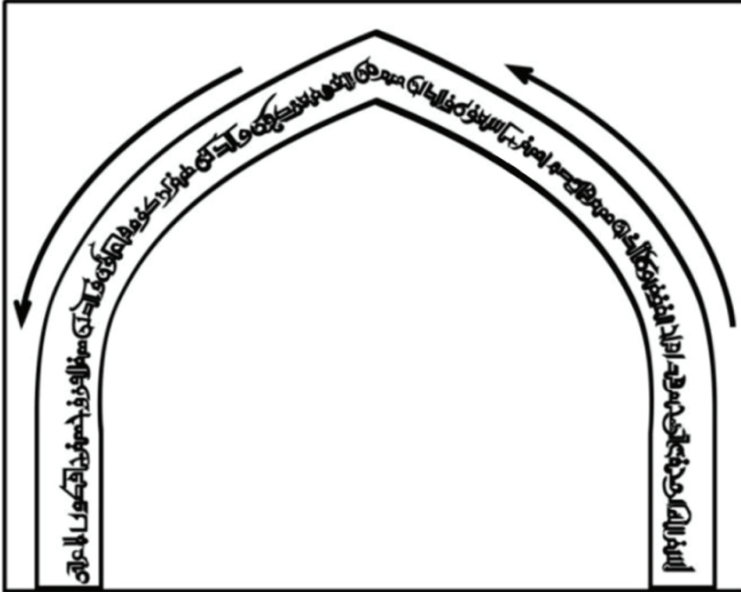
Resim 6. Ardistân Cuma Camii Asıl Mihrap Kavsara Köşelikleri

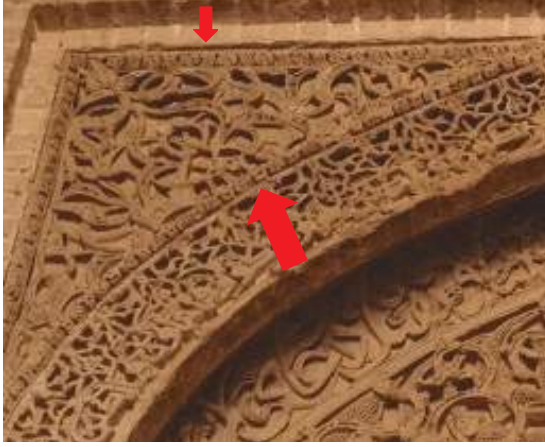
Çizim 5. Ardistân Cuma Camii Mihrap Kavsara Köşelikleri (Azizpour'dan)

Çizim 6. Ardistan Cuma Camii'nin Mihrabının Kavsarasını İçten Sınırlayan Sivri Kemerli Yazı Bordürünün Çizimi (Azizpour'dan)

Çizim 7. Ardistan Cuma Camii Mihrabı Kavsara Kuşatma Kemerli Yüzeyindeki Kitabe (Azizpour'den)

Resim 7. Ardistân Cuma Camii Asıl Mihrap Kavsara Bölümündeki Süslemeler

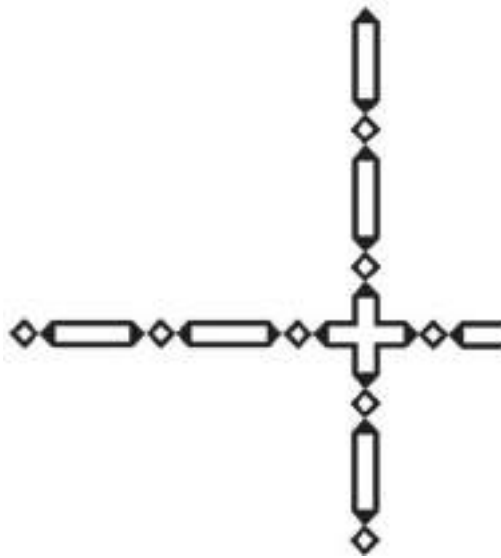
Çizim 8. Ardistân Cuma Camii Mihrabı Kavsara Kuşatma Kemerini ve Kavsara Köşeliklerini Çerçeveleyen Süsleme Şeridi

Resim 8. Ardistân Cuma Camii Asıl Mihrabı Sütunçe Başlıkları

Resim 9. Ardistan Cuma Camii Asıl Mihrabı Sütunce Gövdeleri

Çizim 9. Ardistan Cuma Camii Mihrabı Sütunce Gövdelerindeki süsleme detayı

Resim 10. Ardistân Cuma Camii Asıl Mihrap Nişinden Ayrıntı

Resim 11. Ardistân Cuma Camii Asıl Mihrap Nişindeki Sütunce Gövdeleri

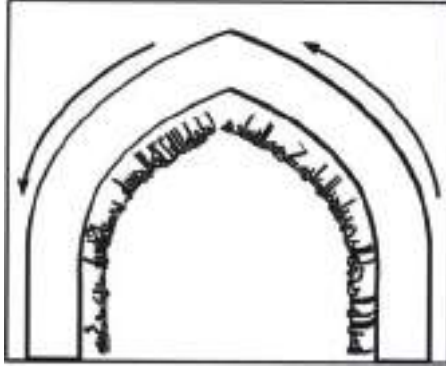

13

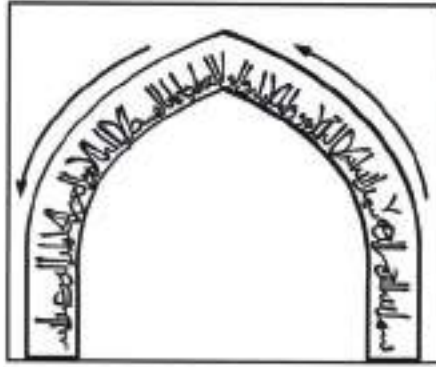
Resim 12. Ardistan Cuma Camii Asıl Mihrap Nişinden Ayrıntı

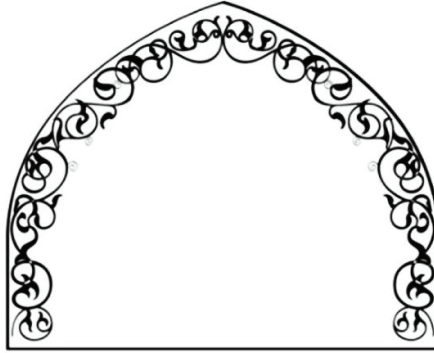
Çizim 10. Ardistan Cuma Camii Mihrap Nişindeki Kemerin İçerisinde İşlenen Süslemeler (Azizpour'dan)

Çizim 11. Ardistan Cuma Camii Mihrap Nişindeki Kemerin İçerisinde İşlenen Süslemeleri Sınırlayan Süslemeli Şerit (Azizpour'dan)

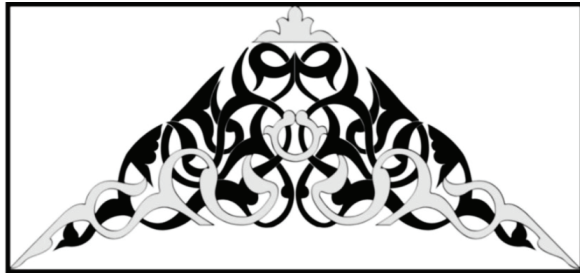
Çizim 12. Ardistan Cuma Camii Mihrap Nişi Kemerinin Üzeyindeki Kitabe (Azizpour'dan)

Çizim 13. Ardistan Cuma Camii Mihrap Nişi Kemerinin Süslemeleri (Azizpour'dan)

Resim 13. Ardistan Cuma Camii Asıl Mihrap Nişindeki Kemer Köşelikleri

Çizim 14. Ardistan Cuma Camii Mihrap Nişindeki Kemer Köşelikleri (Azizpour'dan)

Resim 14. Ardistan Cuma Camii Asıl Mihrap Nişindeki Kûfi Yazı Bordürü

Resim 15. Ardistân Cuma Camii İkinci Mihrabı Genel Görünümü

Resim 16. Ardistan Cuma Camii İkinci Mihrabından Ayrıntı

Resim 17. Ardistan Cuma Camii İkinci Mihrabından Ayrıntı

Resim 18. Ardistân Cuma Camii Üçüncü Mihrabı Genel Görünümü

Resim 19. Ardistan Cuma Camii Üçüncü Mihrabından Ayrıntı

Resim 20. Ardistan Cuma Camii Üçüncü Mihrabından Ayrıntı

Resim 21. Ardistân Cuma Camii Asıl Mihrabın Doğusundaki
I. Kemerin Kitabe ve Süslemelerinden Ayrıntı

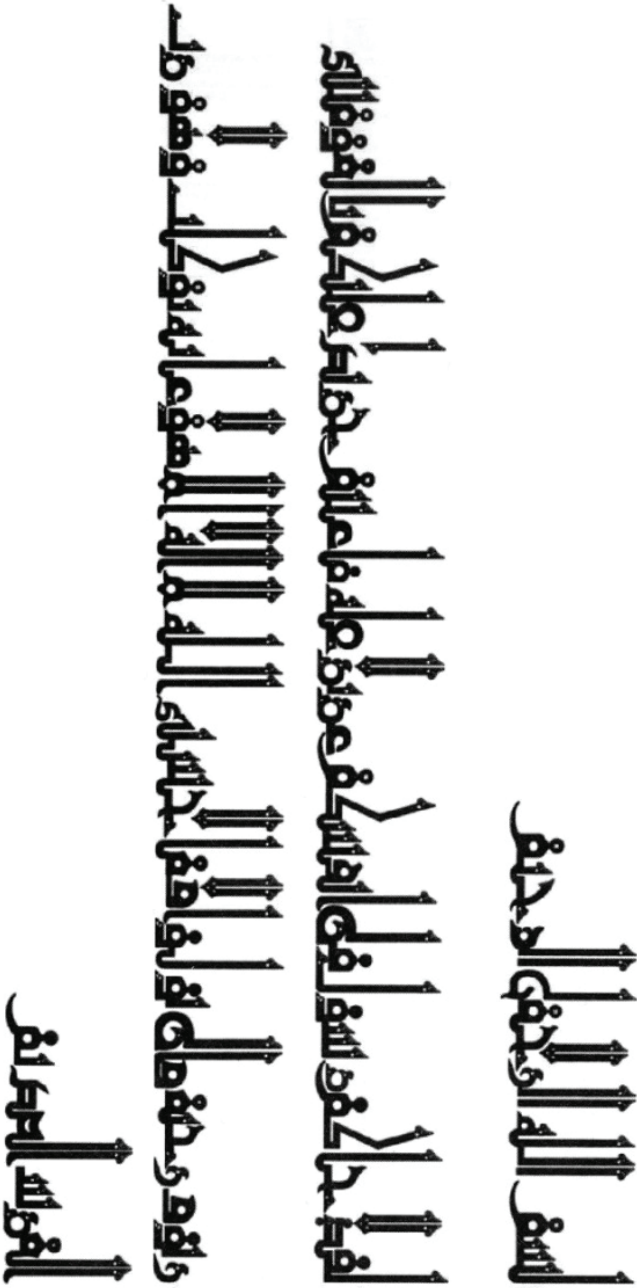
Çizim 15. Ardistân Cuma Camii Asıl Mihrabın Doğusundaki
I. Kemerin Kitabe ve Süslemeleri

Resim 22. Ardistan Cuma Camii Kubbeli Mekândaki III. Kemerin Kitabe ve Süslemeleri

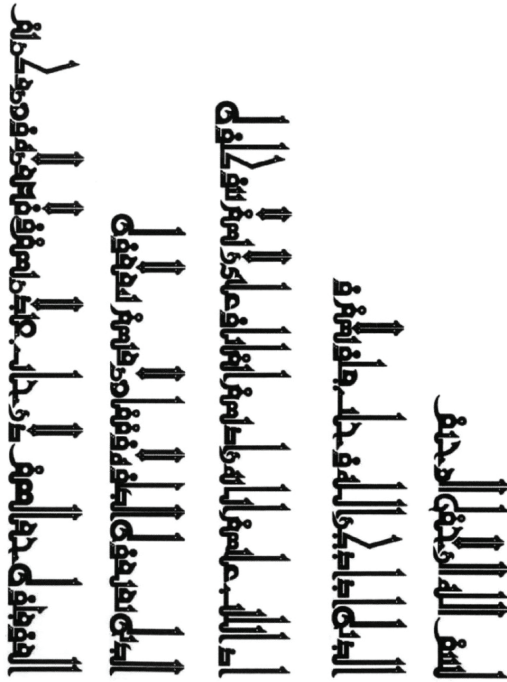
Çizim 16. Ardistan Cuma Camii Kubbeli Mekândaki II. Kemerin Kitabe ve Süslemeleri (Azizpour'den)

Çizim 17. Ardistân Cuma Camii Kubbeli Mekândaki
 III. Kemerin Kitabe ve Süslemeleri (Azizpour'dan)

Resim 23. Ardistan Cuma Camii Asıl Mihrabın Batısındaki IV. Kemerin Kitabe ve Süslemeleri

Çizim 18. Ardistan Cuma Camii Asıl Mihrabın Batısındaki IV. Kemerin Kitabe ve Süslemeleri (Azizpour'dan)

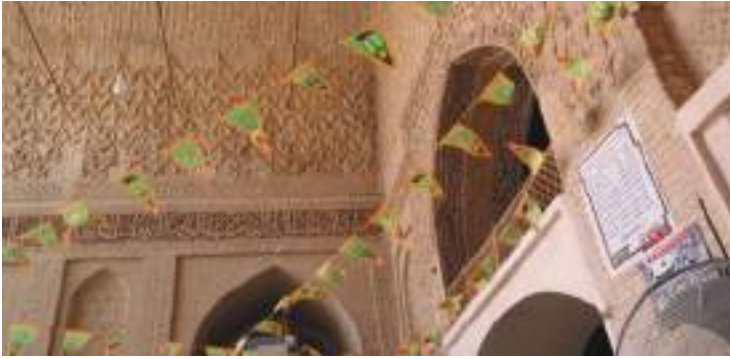
Resim 24. Ardistân Cuma Camii Güney Eyvanı
Kitabe ve Süslemelerinden Ayrıntı

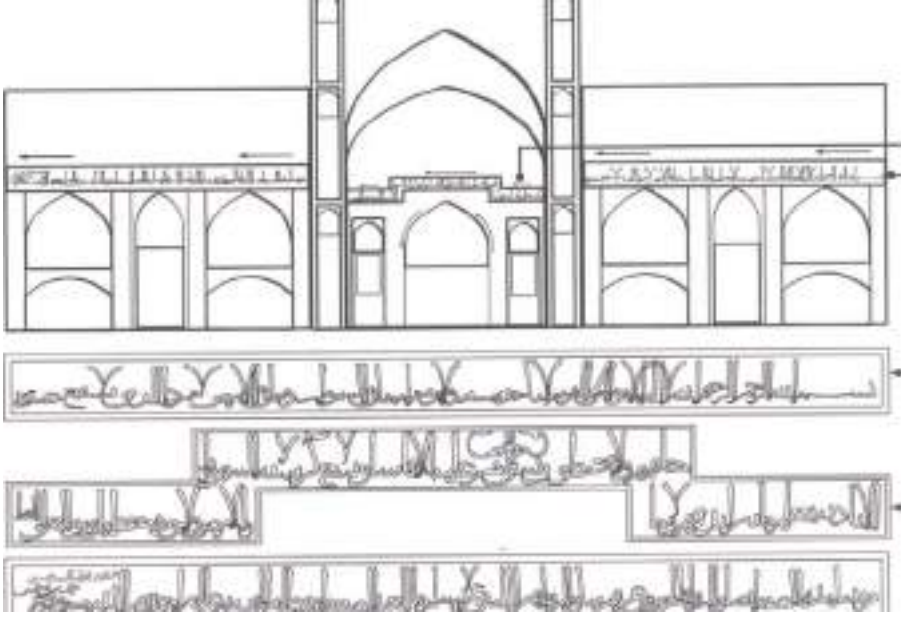
Resim 25. Ardistân Cuma Camii Güney Eyvanı Sülüs Kitabe Detayı

Resim 26. Ardistân Cuma Camii Güney Eyvanı Süslemeleri

Resim 27. Ardistan Cuma Camii Güney Eyvanı Sülüs Kitabesi Detayı

Çizim 19. Ardistân Cuma Camii Güney Eyvanındaki Kitabe (Azizpour'dan)

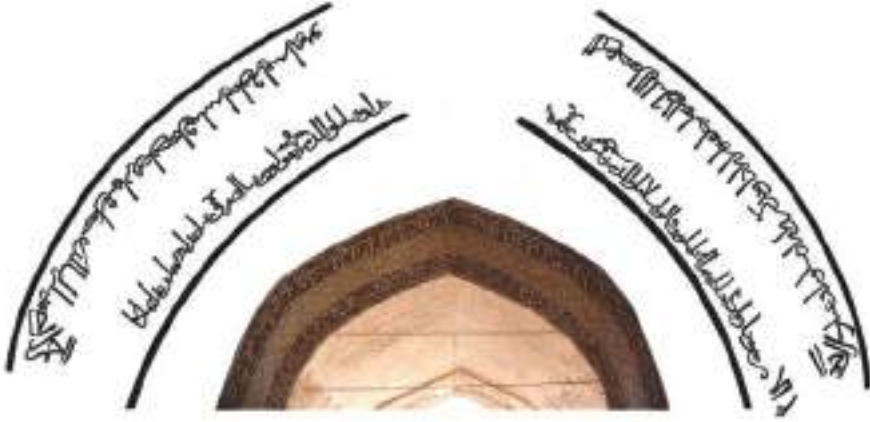
Resim 28. Ardistân Cuma Camii Güney Eyvanı Süslemeleri

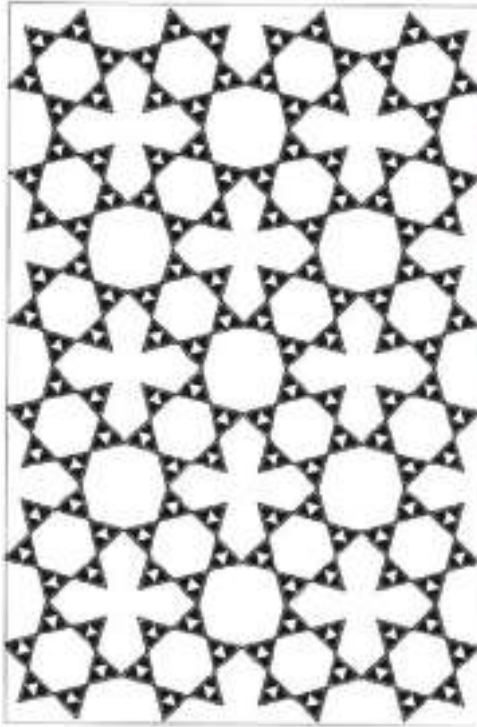
Resim 29. Ardistan Cuma Camii Güney Eyvanı Süslemeleri

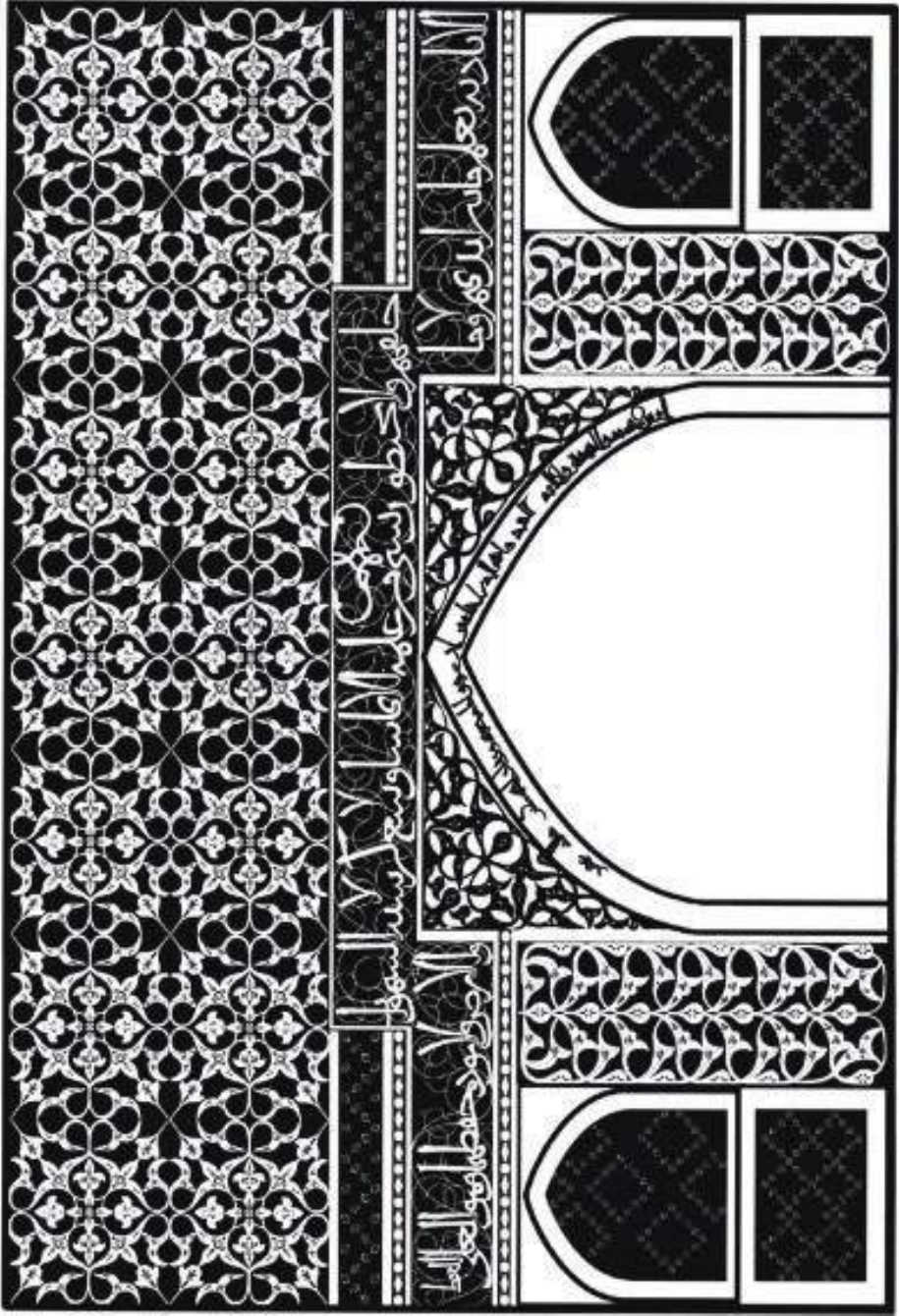
Resim 30. Ardistan Cuma Camii Güney Eyvanı Süslemeleri

Çizim 20. Ardistân Cuma Camii
Güney Eyvanında Bulunan Kitabe (Azizpour'dan)

Çizim 21. Ardistân Cuma Camii Güney
Eyvanında Bulunan Süslemeler (Azizpour'dan)

Çizim 22. Ardistan Cuma Camii Güney Eyvanındaki
Kitabe ve Süslemeler (Azizpour'dan)

Resim 31. Ardistân Cuma Camii Güney Eyvanı Süslemeleri

Çizim 23. Ardistân Cuma Camii
Güney Eyvanında Bulunan
Süslemeler

Resim 32. Ardistân Cuma Camii
Güney Eyvanı Süslemeleri

Resim 33. Ardistan Cuma Camii Güney Eyvanı Kitabe ve Süslemeleri

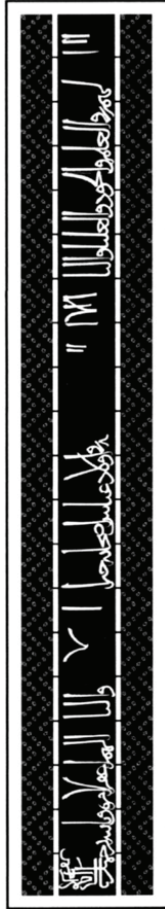
Resim 34. Ardistan Cuma Camii Güney Eyvanı Kitabe ve Süslemeleri

Resim 35. Ardistan Cuma Camii Güney Eyvanı Kitabe ve Süslemeleri

Resim 36. Ardistân Cuma Camii Güney Eyvanı Kitabe ve Süslemeleri

Çizim 24. Ardistân Cuma Camii Güney Eyvanında Bulunan Kitabe ve Süslemeler (Azizpour'dan)

Resim 37. Ardistan Cuma Camii Yazı Kuşağı

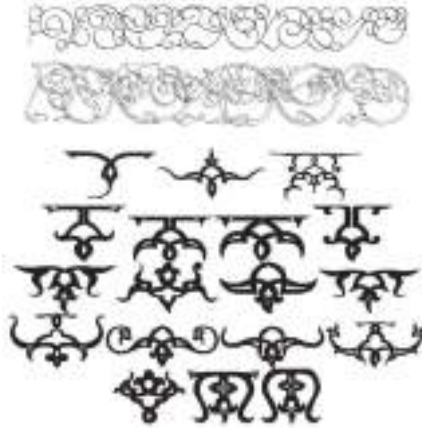
Resim 38. Ardistan Cuma Camii Yazı Kuşağından Ayrıntılar

Resim 39. Ardistan Cuma Camii Yazı Kuşağından Ayrıntılar

Çizim 25. Ardistan Cuma Camii Yazı Kuşağı (Azizpour'dan)

Çizim 26. Ardistân Cuma Camii Yazı Kuşığı (Azizpour'dan)

Resim 40. Ardistân Cuma Camii Yazı Kuşığını Kuşatan Süsleme Şeridi

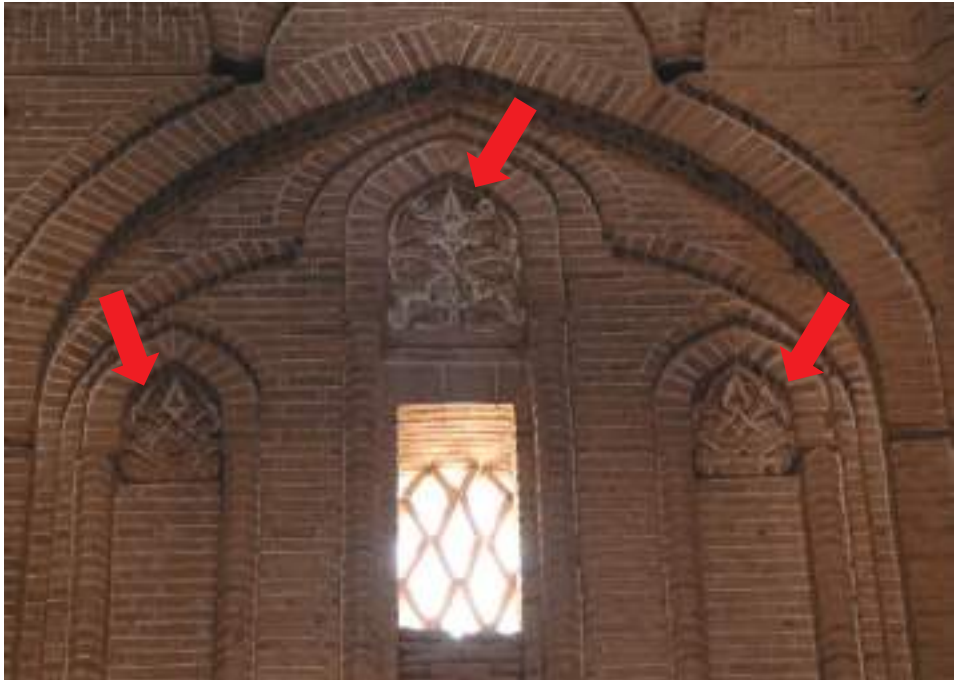
Çizim 27. Ardistân Cuma Camii Yazı Kuşığını Kuşatan Süsleme Şeridi

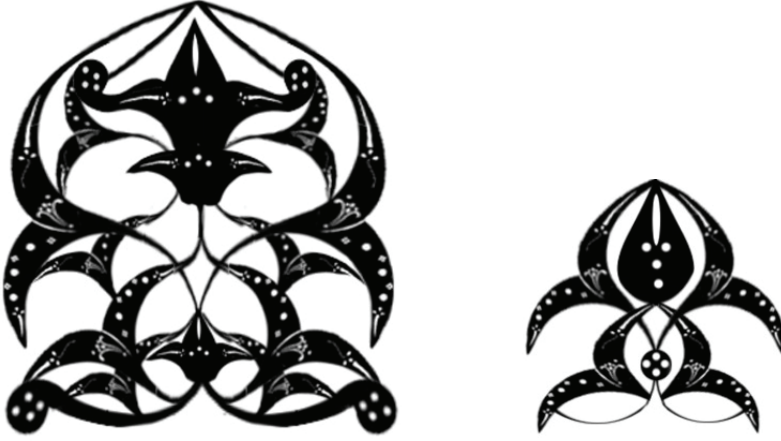
Resim 41. Ardistân Cuma Camii Trompları ve Ara Yüzeylerdeki Nişler

Resim 42. Ardistan Cuma Camii Trompları ve Ara Yüzeylerdeki Nişlerin Süslemeleri

Resim 43. Ardistan Cuma Camii Trompları ve Ara Yüzeylerdeki Nişlerin Süslemeleri

Çizim 28. Ardistân Cuma Camii Tromplar ve Ara Yüzlerdeki Nişler

Resim 44. Ardistân Cuma Camii Asıl Mihrabı Doğusundaki I. Niş

Resim 45. Ardistan Cuma Camii Kubbeli Mekândaki II. Niş

Resim 46. Ardistân Cuma Camii Kubbeli Mekândaki III. Niş

Resim 47. Ardistan Cuma Camii Kubbeli Mekândaki IV. Niş

Resim 48. Ardistan Cuma Camii Kubbeli Mekândaki V. Niş

Çizim 29. Ardistan Cuma Camii V. Nişin Süslemeleri (Azizpour'dan)

Resim 49. Ardistan Cuma Camii Asıl Mihrabın Batısındaki VI. Niş

Resim 50. Ardistân Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri

Çizim 30. Ardistân Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri (Azizpour'dan)

Resim 51. Ardistan Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri

Çizim 31. Ardistan Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri (Azizpour'dan)

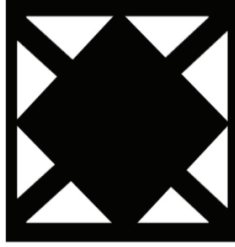
Resim 52. Ardistan Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri

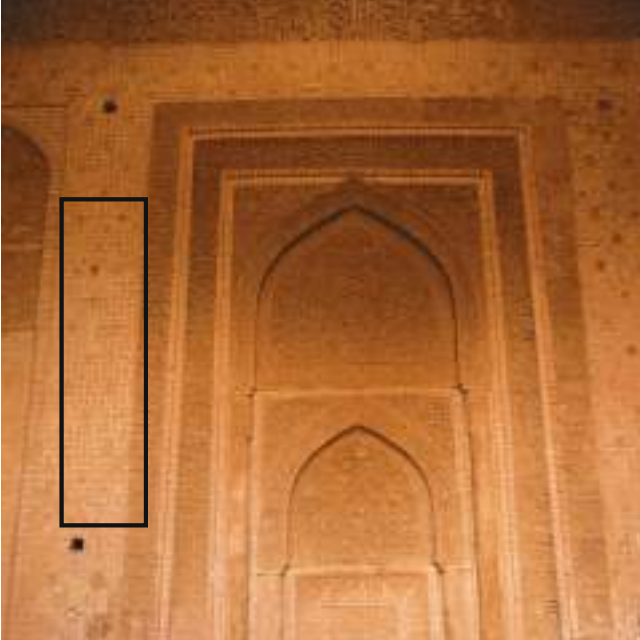
Çizim 32. Ardistan Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri (Azizpour'dan)

Resim 53. Ardistân Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri

Çizim 33. Ardistân Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri (Azizpour'dan)

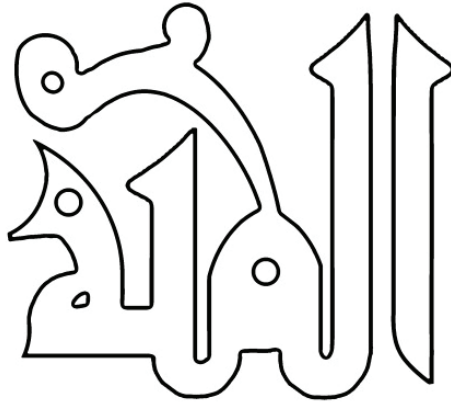
Resim 54. Ardistân Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri

Resim 55. Ardistan Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri

Resim 56. Ardistân Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri

Çizim 34. Ardiiân Cuma Camii
Alçı Derz Süslemeleri (Azizpour'dan)

Tablo 1. Ardıştân Cuma Camii Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler ile Karşılaştırılması

Sasanî Dönemi (226-651)	Ardıştân Cuma Camii
 <p>Tak-e Bostan, İran, Kirmangah</p>	
<p>1</p> <p>Ktesifon Sarayı</p>	
<p>2</p> <p>Ktesifon Sarayı</p> <p>3</p> <p>Ktesifon Sarayı</p>	
 <p>Bişpîr Mkeci, İran, Kâzerun, Bişpîr</p>	

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1- <https://www.kavehfarrokh.com/military-history-1900-present/jens-kroger-ctesiphon/>

2- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322639>

3- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322673>

Tablo 2: Ardistân Cuma Camii Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler ile Karşılaştırılması

<p>İrânın İlk İslâmî Devirleri (X. yüzyıl) (Nişâbur Şehri)</p>	<p>Ardistân Cuma Camii</p>
 <p>1</p>	
<p>Abbâsiler Dönemi (Sâmarrâ Şehri / 226-651)</p>	<p>Ardistân Cuma Camii</p>
 <p>2</p>	
 <p>3</p>	

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449951>

2- Herzfeld, Ernst. Die Ausgrabungen von Samarra, Band VI, Geschichte der Stadt Samarra, (Verlag von Sachardt&Messtorff, 1948)

3- <https://universes.art/en/art-destinations/berlin/museum-of-islamic-art/photo-tour/samarra-wall-coverings>

Tablo 3: Ardistan Cuma Camii Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler ile Karşılaştırılması

	Garneller Dönemi (963-1186)	Ardistan Cuma Camii
1	 Gazni İslam Eserleri Mükemi – Afganistan	
2	 İbnü Hüsn Tırbeü, Afganistan, İsmail Şahip	
3	 Gazneli Sarayı, Afganistan, Gazni, Sedar Tape	
4	 Layker-i Hiket Sarayı	

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1- <http://www.unesco.org/culture/museum-for-dialogue/item/en/216/glazed-hexagonal-moulded-tile>

2- https://archnet.org/sites/3923/media_contents/144310

3- <https://unora.unior.it/retrieve/handle/11574/160922/61920/Filigenzi%20Giuntat%20Afghanistan.pdf>

4- Wilkinson, Charles J. (1986). Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Tablo 4. Ardîstân Cuma Camii Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler ile Karşılaştırılması

İrânın İlhanî Dönemi (1256-1353)	Ardîstân Cuma Camii
 <p>İmamzade Ahmed b. Kasım, İran, Kum</p>	
 <p>Bestan Kaşane Kufesi, İran, Sirmân, Bestan</p> <p>İmamzade Muhammed, İran, Sirmân, Bestan</p>	
 <p>İmamzade Ahmed b. Kasım, İran, Kum</p>	

Tablo 5. Ardistan Cuma Camii Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler ile Karşılaştırılması

İslam İhanlı Dönemi (1256-1353)	Ardistan Cuma Camii
 <p data-bbox="293 695 511 712">Kümbet-i Sebze, İran, Kermanshah</p>	
 <p data-bbox="229 1012 570 1030">Sultaniye Kümbeti, İran, Zencan, Sultaniye</p>	
 <p data-bbox="229 1289 570 1307">Sultaniye Kümbeti, İran, Zencan, Sultaniye</p>	
 <p data-bbox="317 1562 482 1580">İsfahan Cuma Camii</p>	

Tablo 6. Ardıştân Cuma Camii Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler ile Karşılaştırılması

İslamî İbnanî Dönemi (1256-1353)	Ardıştân Cuma Camii
 <p data-bbox="208 719 535 746">Pir-i Bakran Türbesi, İran, İsfahan, Lincan</p>	
 <p data-bbox="208 1072 535 1098">Pir-i Bakran Türbesi, İran, İsfahan, Lincan</p>	
Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308)	Ardıştân Cuma Camii
 <p data-bbox="286 1469 451 1513">Kayseri Sahip Ata (Sahabiye) Medresesi</p>	

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1-<https://seyahatdergisi.com/sahabiye-medresesi-nerede-tarihi-ve-hakkinda-bilgi/>

Tablo 7. Ardistan Cuma Camii Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler ile Karşılaştırılması

Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308)	Ardistan Cuma Camii
 <p data-bbox="334 583 471 624">Mardin Kızıltepe Ulu Camii</p>	
 <p data-bbox="281 1051 522 1074">Sivas I. Keykâvus Dörtşifli</p>	
 <p data-bbox="286 1347 518 1370">Sivas Çifte Minareli Medrese</p>	
 <p data-bbox="329 1524 474 1547">Divriği Ulu Camii</p>	

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1- <https://scontent.ftzx1-1.fna.fbcdn.net/v/t1.0-9/>

Tablo 8. Ardıştân Cuma Camii Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler ile Karşılaştırılması

Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308)	Ardıştân Cuma Camii
 <p data-bbox="298 560 446 583">Divriği Ulu Camii</p>	
 <p data-bbox="274 860 471 883">Ahlat Selçuklu Mezarlığı</p>	
 <p data-bbox="274 1100 471 1130">Ahlat Selçuklu Mezarlığı</p>	
 <p data-bbox="231 1612 515 1631">Erzincan Kenah Melik Gazî Türbesi</p>	

Tablo 9. Ardistan Cuma Camii Mihrabındaki Süslemelerin Diğer Dönemlere Ait Süslemeler ile Karşılaştırılması

Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308)	Ardistan Cuma Camii
 <p data-bbox="322 627 508 654">Konya Alideddin Camii</p>	
Karahanlılar Dönemi (840-1212)	Ardistan Cuma Camii
<p data-bbox="310 971 322 998">1</p> <p data-bbox="269 1227 561 1254">Özkent Türbeleri - Kırgızistan, Özkent</p>	
<p data-bbox="229 1368 242 1395">2</p> <p data-bbox="334 1421 494 1448">Talhasan Baba Camii</p>	

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1- http://www.photo.kg/uploads/posts/2015-08/1439989994_img_2535.jpg

2- http://www.photo.kg/uploads/posts/2015-08/1439989994_img_2535.jpg

Resim 57. Ardistân Cuma Camii'nin Dış Cepheleri

Plan 1. Ardistan Cuma Camii'nin Planı

